SARANGADHARA SANHITA

A

TREATISE

ON

MEDICINE

COMPILED BY

SARANGADHARA

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE
KAVYAPRAKASIKA PRESS.
1874.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. Superintendent. Free Sanskrit College of Calcutta.

पण्डित-कुल-तिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति
पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१	आशुबोध व्याकरणम्	३।
२	धातुरूपादर्शः	२
३	शब्दस्तोम-महानिधि [संस्कृत अभिधान]	१०
४	सिद्धान्तकौमुदी—सरलाटीकासहिता ...	११
५	सिद्धान्तबिन्दुसार [वेदान्त] ...	॥
६	तुलादानादि पद्धति [वङ्गाक्षरैः] ...	४॥
७	गयाश्राद्धादि पद्धति ..	१
८	शब्दार्थ रत्न ...	॥।
९	वाक्यमञ्जरी [वङ्गाक्षरैः] ...	।
१०	छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर—सटीक	॥=
११	वेणीसंहार नाटक—सटीक ...	१
१२	मुद्राराक्षस नाटक—सटीक ...	१॥
१३	रत्नावली ...	॥।
१४	मालविकाग्निमित्र—सटीक ...	१॥
१५	धनञ्जय विजय—सटीक ...	।
१६	महावीरचरित ...	१॥
१७	साङ्ख्यतत्त्व कौमुदी—सटीक ...	२
१८	वैयाकरणभूषणसार ...	॥।
१९	लीलावती ...	॥
२०	वीजगणित ...	१
२१	शिशुपालवध—सटीक [माघ] ...	६
२२	किरातार्जुनीय—सटीक [भारवी] ...	२॥
२३	कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड सटीक ...	१
२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड ...	॥
२५	अष्टकम् पाणिनीयम् ...	॥।
२६	वाचस्पत्यम् [संस्कृत वृहदभिधान] ...	६०
२७	कादम्बरी—सटीक ..	४
२८	राजप्रशस्ति ...	=
२९	अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति	४
३०	सर्व्वदर्शनसंग्रह ...	१
३१	भामिनीविलास—सटीक ...	१
३२	हितोपदेश—सटीक ...	१

शार्ङ्गधरसंहिता ।

———०००———

दामोदर-सूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण

विरचिता ।

———०००———

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

संस्कृतम् ।

कलिकातानगरे

काव्यप्रकाश-यन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८७४

श्रीश्रीगणेशाय नमः।

अथ शार्ङ्गधरः।

पूर्व्वखण्डः।

प्रथमोऽध्यायः।

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारिर्यदङ्गतेजः प्रसरे भवानी।
विराजते निर्मलचन्द्रिकायां महौषधीव ज्वलिता हिमाद्रौ॥१॥
प्रसिद्धयोगा मुनिभिः प्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्ये बहुशोऽनुभूताः।
विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां सुसंग्रहः सज्जनरञ्जनाय॥२॥
हेत्वादिरूपाकृति सात्म्यजातिभेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान्।
चिकित्सितं कर्षणबृंहणाख्यं कुर्व्वीत वैद्योविधिवत्सुयोगैः॥३॥
दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति।
ज्ञात्वेति सन्देहमपास्य धीरैः सम्भावनीया विविधप्रभावाः॥४॥
स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः।
तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान्योगवरान्नियो-
जयेत्॥५॥

प्रयोगानागमात्सिद्धान्प्रत्यक्षादनुमानतः।
सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरात्॥६॥
प्रथमं परिभाषा स्याद्भैषज्याख्यानकं तथा।
नाडीपरीक्षादिविधि स्ततो दीपनपाचनम्॥७॥

ततः कलादिकाख्यानमाहारादिगतिस्तथा ।
रोगाणां गणना चैव पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥ ८ ॥
स्वरसः क्वाथफाण्टौच हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।
तथैव गुटिकालेहौ स्नेहःसन्धानमेवच ॥ ९ ॥
धातुशुद्धिरसाश्चैव खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ।
स्नेहपानं स्वेदविधिर्वमनञ्च विरेचनम् ॥१० ॥
ततस्तु स्नेहवस्तिः स्यात्ततश्चापि निरूहणम् ।
ततश्चापुयत्तरोवस्ति स्ततो नस्यविधि र्मतः ॥ ११ ॥
धूमपानविधिश्चैव गण्डूषादिविधिस्तथा ।
लेपादीनां विधिःस्यातस्तथा शोणितविश्रुतिः ।
नेत्रकर्म्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्त्वयम् ॥ १२ ॥
द्वात्रिंशद्विमितिध्यायैर्युक्तेयं संहिता स्मृता ।
षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकानां गणितानि च ॥ १३॥
[परिभाषा] न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १४ ॥
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशतापरमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ १५॥
जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणु रिति स्मृतः ॥ १६ ॥
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरै र्वंशी विलोक्यते
षड्वंशीभि र्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिस्तु राजिका ।
तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ॥ १७॥
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम्

षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥१८॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥ १९ ॥
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षंपिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ २० ॥
विडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २१ ॥
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षएव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ २२ ॥
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रञ्चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते ॥ २३ ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥ २४ ॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ २५ ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थै स्तथाढकम् ।
भाजनं कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत् ॥२६ ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोर्म्मणः ।
उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥ २७ ॥
द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौच चतुःषष्टिशरावकः ।
सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहोगोणी च सा स्मृता ॥ २८ ॥
गोणी चतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।

चतुःसहस्रपलिका षण्नवत्यधिका च सा ॥ २९ ॥
पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ।
तुलापलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥३० ॥
माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ ३१ ॥
गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात् कुडवस्थितिः ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥ ३२ ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तत् द्रवार्द्रयोः ।
मान न्तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥३३ ॥
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥३४ ॥
यथौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।
तन्नाम्नैव स योगोहि कथ्यते च विनिश्चयः ॥ ३५ ॥

[इति मागधपरिभाषा]

कालिङ्गं मागधं चैव द्विविधं मानमुच्यते ।
कालिङ्गात् मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ॥३६॥
स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ ३७ ॥
यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्वा नराः कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता ॥३८॥
यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥३९॥
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।

स्याच्चतुर्मांषकैः शाणः सनिष्कः टङ्क एव च ॥४०॥
मध्याणो माषकैः षड्भिः कर्षःस्याद्दशमाषकः ।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
चतुःपलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्व्ववन्मताः ॥४१॥

इति कालिङ्गपरिभाषा ।

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु ।
विना विड़ङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः
गुड़ूचीकुटजोवासाकुष्माण्डश्च शतावरी ॥ ४२ ॥
अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी ।
प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्म्मसु ॥ ४३ ॥
आद्रञ्च द्विगुणं युञ्ज्यात् एष सर्व्वत्र निश्चयः ।
कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।
भागेऽनुक्ते तु साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृण्मयम् ॥ ४४ ॥
द्रवेऽनुक्ते जलं ग्राह्यं तैलेऽनुक्ते तिलोद्भवम् ।
एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत् पुनरुच्यते ।
मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥४५॥
चूर्णस्नेहा सवालेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ।
कषायलेपयोःप्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥४६॥
गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्धं तद्रूपमौषधम् ।
मासद्वयात्तथाचूर्णं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात् ॥४७॥
हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ।
हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात्तथा ॥४८॥

ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्य्या वत्सरात्परम् ।
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥४९॥
व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ।
अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥५०॥

[इति युक्तायुक्तविचारः]

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।
अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ।
अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ॥५१॥
गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ।
आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ।
साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥५२॥
वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्य्यसाधकाः ॥५३॥
शरद्यखिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।
विरेकवमनार्थञ्च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥५४॥
अतिस्थूलजटायास्तासां ग्राह्यास्त्वचो भृशम् ।
गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥५५॥
न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्बीजकादितः ।
तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः ।
धातक्यादेश्च पुष्पाणि स्नुह्यादेःक्षीरमाहरेत् ॥५६॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥१॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किञ्चित्सूर्य्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥
सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥२॥
प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ।
लेपनार्थं च भैषज्यं प्रभाते तत् समाहरेत् ।
एवं स्यात् प्रथमःकालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥३॥ प्रथमकालः ।
भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचो चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥४॥
समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥५॥
व्यान-कोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्का-क्षेपककम्पेषु पूर्व्वमन्ते च भोजनात् ।
एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्य-कर्मणि ॥६॥ द्वितीयकालः ।
उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं साम्यभोजने ॥ ७ ॥
प्राणे प्रदुष्टे साम्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ।
औषधं प्रायशो धीरैःकालोऽयं स्यात्तृतीयकः॥८॥ तृतीयकालः।
मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्द्दि-हिक्काश्वासगरेषु च ।
सान्नञ्च भेषजं दद्यादितिकालश्चतुर्थकः ॥९॥ चतुर्थकालः ।
ऊर्द्ध्वजत्रु विकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।

पाचनं शमनं देयमनन्नं भेषजं निशि ।
इतिपञ्चमकालश्च प्रोक्तोभैषज्यहेतवे ॥१०॥ पञ्चमकालः ।
द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
सम्बन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥११॥
मधुरोऽम्लः पटुश्चैव तिक्तः कटु-कषायकः ।
इत्येते षड्रसा ख्याता नानाद्रव्य-समाश्रिताः ॥१२॥
धराम्बु-ख्मानलजलज्वलनाकाशमारुतैः ।
वाय्वग्निख्मानिलैर्भूतद्वयैःरसभवः क्रमात् ॥१३॥ इति रसाः ।
गुरुःस्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रूक्षो लघुरिति क्रमात् ।
धराम्बुवह्निपवनव्योम्नां प्रायो गुणाःमताः ।
एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसञ्चयाः ॥ १४ ॥ इति गुणाः ।
वीर्य्यमुष्णं तथाशीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् ।
यत्सर्व्वमग्निसोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति वीर्य्याण्यन्यानि यान्यपि ॥१५॥ वीर्य्यम् ।
त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ।
मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कषायकटुतिक्तानां पाकःस्यात् प्रायशः कटुः ॥१६॥
मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्च जायते ।
कटुकाज्जायते वायुःकर्माण्येतानि पाकतः ॥१७॥ विपाकः ।
प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ।
समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ॥१८॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः ।
ज्वरं हन्ति शिरो बद्धा सहदेवीजटा यथा ॥ १९ ॥ प्रभावः ।

कचिद्रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च।
कर्म स्वं स्वं प्रकुर्व्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य संस्थिताः ॥२०॥
चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ॥२१॥
ग्रीष्मे मेषवृषौ प्रोक्तौ प्रावृट्मिथुनकर्कयोः।
सिंहकन्ये स्मृतावर्षातुलावृश्चिकयोः शरत्।
धनुर्ग्राहौच हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥२२॥
ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥२३॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥२४॥
शरत्काले च हेमन्ते पित्तं प्रावृट्ऋतौ कफः।
कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टावाग्रहणस्यच।
यमदंष्ट्रा समाख्याता स्वल्पभुक्तो हि जीवति ॥२५॥
चयकोपसमा दोषा विहाराहारसेवनैः॥
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्व्विपर्य्ययम् ॥२६॥
लघुरूक्षमिताहारादतिशीताच्छ्रमात्तथा।
प्रदोषे कामशोकाभ्यां भी-चिन्ता-रात्रि-जागरैः ॥२७॥
अभिघातादपाङ्गाहाज्जीर्णेऽन्ने धातुसंक्षयात्।
वायुःप्रकोपं यात्येभिः विपरीतैश्च शाम्यति ॥ २८ ॥
विदाहिकटुकाम्लोष्णभोज्यैरत्युष्णसेवनात्।
मध्याह्ने क्षुत्तृषारोधाज्जीर्य्यत्यन्नेऽर्द्धरात्रके।
पित्तं प्रकोपं यात्येभिः विपरीतैश्च शाम्यति ॥ २९ ॥

मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसनिद्रया ।
मन्देऽग्नौच प्रभातेच भुक्तमात्रे तथा श्रमात् ।
श्लेष्मप्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥३० ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ।
नाड़ी धत्ते मरुत्कोपे जलौका सर्पयोर्गतिम् ॥ १ ॥
कुलिङ्गकाकमण्डूकगतिं पित्तस्य कोपतः ।
हंस पारावतगतिं धत्ते श्लेष्मप्रकोपतः ॥ २ ॥
लावतित्तिरवर्त्तीरगमनं सन्निपाततः ।
कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ।
द्विदोषकोपतो ज्ञेया हन्ति च स्थानविच्युता ॥ ३ ॥
स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राणनाशिनी ।
अतिक्षीणाच शीताच जीवितं हन्त्यसंशयम् ॥४ ॥
ज्वरकोपे तु धमनी सोष्णा वेगवती मता ।
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ॥५ ॥
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।
असृक्पूर्णा भवेत्कोष्णा गुर्वी सामागरीयसी ॥ ६ ॥
लघ्वीवहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ।
सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता ।
चपला क्षुधितस्य स्यात् तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥७॥ नाड़ीपरीक्षा ।

स्वप्नेषु नग्नान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
व्यङ्गांश्च विकृतान् कृष्णान् सपाशान् सायुधानपि ॥ ८ ॥
बध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
महिषोष्ट्रखरारूढान्स्त्रीपुंसोर्यस्तु पश्यति ।
स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥९ ॥
अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ।
श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ॥१० ॥
यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ।
तैलं सुरां पिबेद्वापि लोहं वा लभते तिलान् ॥ ११ ॥
पक्वान्नं लभतेऽश्नाति विशेत्कुब्जञ्च मातरम् ।
स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१२ ॥
दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रुयान्न कस्यचित् ।
स्नानं कुर्यादुषस्येव दद्याद्धेमतिलानिच ॥१३ ॥
पठेत् स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥१४ ॥
स्वप्नेषु यः सुरान् भूयान् जीवतः सुहृदो द्विजान् ।
गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत् सुखमवाप्नुयात् ॥१५ ॥
तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ।
आरुह्य सौधगोशैलकरिवाहान् सुखीभवेत् ॥१६॥
शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च ।
आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः । ॥१७ ॥
जलौकाभ्रमरीसर्पीमक्षिका वापि यं दशेत् ।
रोगी स भूयादरोगः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ १८

अगम्यागमनं लेपो विष्टाया रुदितं मृतिः ।
रोगी स भूयात् आरोग्यः स्वस्थो धन मवाप्नुयात् ॥ १९ ॥
स्वप्नलक्षणम्

दूताः स्वजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषारूढ़ा शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥ २० ॥
सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदृग्भि संश्रिताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥ २१ ॥ दूतलक्षणम् ।
वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तञ्च सुखावहम् ॥ २२ ॥
चिकित्सां रोगिणः कर्त्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।
यात्रायां सौम्य शकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥ २३ ॥ शकुनम् ।
निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन संयुतः ।
चिकित्स्यो भिषजारोगीवैद्यभक्तोजितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ रोगीलक्षणम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पचेन्नामं न वह्निकृच्च दीपनं तद्यथामिषम् ।
पचत्यामं न वह्निञ्च कुर्य्याद्यत्तद्धि पाचनम् ।
नागकेशरवद्विन्द्याच्चित्रो दीपन-पाचनः ॥ १ ॥
न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्गतान् ।
समीकरोतिव ज्ञेयं शमनं तद्यथा मृता ॥ २ ॥
कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्त्वा बन्धमधो नयेत् ।
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ताहरीतकी ॥ ३ ॥
पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।

नयत्यधः स्रंसनन्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥
मलादिकमवद्धं यद् वद्धं वा पिण्डितं मलैः ।
भित्त्वाधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ॥ ५ ॥
विपक्वं यदपक्वं वा मलादिद्रवतां नयेत् ।
रेचयत्यपि तद् ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥ ६ ॥
अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्द्धं नयेत्तु यत् ।
वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥
स्थानाद्वहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा मलसञ्चयम् ।
देहे तच्छोधनं यत्स्याद्देवदालीफलं यथा ॥ ८ ॥
श्लिष्टान् कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्वलात् ।
छेदनं तद्यथा क्षारं मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥
धातून्मलान्वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ।
लेखनं तद्यथा चौद्रं नीरमुष्णञ्च वायवाः ॥ १० ॥
दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकम् ।
ग्राही तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥
रौक्ष्याच्छैत्यात् कषायत्वाद् लघुपाकाच्च यद्भवेत् ।
वातकृत् स्तम्भनं तत्स्याद्यथावत्सकटुण्टुकौ ॥ १२ ॥
रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।
यथाऽमृतारुदन्तीच गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥ १३ ॥
यस्माद्द्रव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरश्च तत् ।
यथा नागवलाद्याः स्युर्वीजञ्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥
यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिःस्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते ।
यथाश्वगन्धा मुशली शर्कराच शतावरी ॥ १५ ॥

दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जामलानि च ।
प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ॥१६॥
प्रवर्त्तनं स्त्रीशुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ।
जातीफलं स्तम्भनं स्यात् कालिङ्गं चयकारि च ॥१७॥
देहस्य सूक्ष्मछिद्रेषु विशेद्यःसूक्ष्ममुच्यते ।
तद्यथा सैन्धवं चौद्रं निम्बस्तैलं रुवूद्भवम् ॥१८॥
पूर्व्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति ।
व्यवायि तद्यथा भङ्गाफेनञ्चाहिसमुद्भवम् ॥१९॥
सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकाशि तत् ।
विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवौ ॥२०॥
बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारी तदुच्यते ।
तमोगुणप्रधानञ्च यथामद्यं सुरादिकम् ॥२१॥
व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ।
आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषं ॥२२॥
निजवीर्य्येण यद् द्रव्यं स्रोतोभ्योदोषसञ्चयम् ।
निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथामरिचं वचा ॥२३॥
पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ।
धत्ते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥२४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

धात्वाशयान्तरस्थस्तु यःक्लेदस्त्वधितिष्ठति
देहोष्मणा विपक्को यः सा कलेत्यभिधीयते
कलाः सप्ताशयाःसप्त धातवः सप्त तन्मलाः ॥१॥

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्त्तिताः ।
त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां सन्धयस्तथा ।
दशाऽधिकञ्च द्विशतमस्थ्नाञ्च द्विशतं मतम् ॥२॥
सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतन्तथा ।
चतुर्विंशतिराख्याता धमन्योरसवाहिकाः ।
मांसपेश्यःसमाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ॥३॥
स्त्रीणाञ्च विंशत्यधिका कण्डराश्चैव षोडश ।
नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥४॥
मांसासृग्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमीच तथान्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ।
रेतोधरा सप्तमी स्यादितिसप्तकला मताः ॥५॥
श्लेष्माशयःस्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः ।
ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्वामभागे व्यवस्थितः ॥६॥
तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधःपवनाशयः ।
मलाशयस्त्वध स्तस्माद् वस्तिर्मूत्राशय स्त्वधः ॥७॥
जीवरक्ताशयमुरो ज्ञेयाःसप्ताशयास्त्वमी ।
पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ।
धरागर्भाशयःप्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥८॥
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
जायन्तेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥९॥
जिह्वानेत्रकपोलानां जलं पित्तञ्च रञ्जकम् ।
कर्णविड्रसनादन्तकक्षामेढ्रादिजं मलम् ॥१०॥

नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धत्वं पिण्डकास्तथा ।
जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येवमनुक्रमात् ॥ ११ ॥
कफपित्तामलश्चैव प्रस्वेदो नखरोम च ।
स्नेहाचित्वग्वसामोजोधातूनां क्रमशो मलाः ।
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ॥ १२ ॥
मेदसोऽस्थि तथा मज्जा मज्जातः शुक्रस्य सम्भवः ।
स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुक्रमांसभवः स्नेहो यः सा सङ्कीर्त्यते वसा ॥ १३ ॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
ओजः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थिरं मतम् ।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ॥ १४ ॥
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ।
ज्ञेयावभासिनी पूर्व्वा सिध्मस्थानञ्च सा मता ।
द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ १५ ॥
श्वेता तृतीया संख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।
ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका ॥ १६ ॥
पञ्चमी वेदनी ख्याता सर्वकुष्ठोद्भवस्ततः ।
विख्याता लोहिता षष्ठी ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः ॥ १७ ॥
स्थूला त्वक् सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा ।
इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला व्रीहि द्विमात्रया ॥ १८ ॥
वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मलास्तथा ।
तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् ॥ १९ ॥
पवनस्तेषु बलवान्विभागीकरणात्मतः ।

रजोगुणमय:सूक्ष्म: शीतो रूक्षो लघुश्चल: ।
शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ॥२०॥
वातपित्तकफा ज्ञेया: मलिनीकरणान्मला: ।
पित्तं पङ्गु कफ:पङ्गु: पङ्गवो मलधातव: ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥ २१ ॥
मलाशये चरेत् कोष्ठे वह्निस्थाने तथा हृदि ।
कण्ठे सर्व्वाङ्गदेशेषु वायु: पञ्चप्रकारत: ।
अपान: स्यात्समानश्च प्राणोदानौ तथैव च । ॥ २२ ॥
व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ।
हृदि प्राणो गुदेऽपान: समानो नाभिसंस्थित:
उदान: कण्ठदेशस्थो व्यान: सर्वशरीरग: ॥ २३ ॥
पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् ।
कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत् ।
अग्न्याशये भवेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ॥ २४ ॥
त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादि पाचकम् ।
दृश्यं यकृति यत्पित्तं तद्रसं शोणतां नयेत् ।
यत्पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत् ॥ २५ ॥
यत्पित्तं हृदये तिष्ठन्मेधाप्रज्ञाकरञ्च तत् ।
पाचक: भ्राजकश्चैव रञ्जकालोचके तथा ।
साधकश्चैव पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥ २६ ॥
कफ: स्निग्धो गुरु: श्वेत: पिच्छल: शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिक: स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ २७ ॥
कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च सन्धिषु ।

तिष्ठन् करोति देहस्य स्थैर्य्यं सर्व्वाङ्गपाटवम् ॥२८॥
क्लेदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चाप्यलम्बनः ।
श्लेष्मणश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥२९॥
स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेदसाम् ।
सन्धयश्चाङ्गसन्धानात् देहे प्रोक्ताः कफान्विताः ।
आधारश्च तथासारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः ॥३०॥
मर्म्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।
सन्धिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः ॥३१॥
धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ ।
मांसपेश्यो बलायस्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ॥३२॥
प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानाङ्कण्डरा मताः ।
नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते ॥ ३३ ॥
मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ।
दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ॥ ३४ ॥
स्त्रीणान्त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ॥ ३५ ॥
तद्वामे फुस्फुसप्लीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम् ।
उदानवायोराधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥
रक्तवाहि शिरामूलं प्लीहा ख्याता महर्षिभिः ।
यकृद्रञ्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ३७ ॥
जलवाहि शिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तिलम् ।
वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ ३८ ॥
वीर्य्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ।

गर्भाधानकरौ लिङ्गमयनं वीर्य्यमूत्रयोः ॥ ३८ ॥
हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम् ।
शिराधमन्यो नाभिस्थाः सर्वं व्याप्य स्थितास्तनुम् ।
पुष्णन्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः ॥ ४० ॥
नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥४१ ॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।
प्रीणयन्देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥ ४२ ॥
शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ।
कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ॥ ४३ ॥
न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते क्वचित् ।
अतो मृत्युरवार्य्यः स्यात् किन्तु रोगान्निवारयेत् ॥ ४४ ॥
याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसाध्यताम् ।
जीवितं हन्त्यसाध्यस्तु नरस्याऽप्रतिकारिणः ॥ ४५ ॥
अतो रुग्भ्यस्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥ ४६ ॥
धातवस्तन्मलादोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समाः सुखाय विज्ञेयाः वलायोपचयाय च ॥ ४७ ॥

इति कलादिकथनम् ।

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः ।
पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥ ४८ ॥
अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ।
अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिम् ॥ ४८ ॥

प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्व्वं बुद्धिमजीजनत् ।
इच्छामयो महद्रूपा अहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
त्रिविधः सोऽपि सञ्जातो रजःसत्त्वतमोगुणैः॥ ५० ॥
तस्मात्सत्त्वरजोयुक्ता दिन्द्रियाणि दशाभवत् ।
मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वक् नयनन्तथा ॥५१ ॥
जिह्वा-घ्राण-वचो-हस्तपादोपस्थ गुदानि च ।
पञ्चबुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च ।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्म-बुद्धिभिः ॥ ५२ ॥
तमः सत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्काराद्यथाभवत् ।
तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः ॥ ५३ ॥
शब्दतन्मात्रकं स्पर्श-तन्मात्रं रूपमात्रकम् ।
रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रञ्चेति तद्विदुः ॥ ५४ ॥
तन्मात्र पञ्चकं तस्मात्सञ्जातं भूतपञ्चकम् ।
व्योमानिलानलजल क्षौणीरूपञ्च तन्मतम् ॥ ५५ ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसगन्धावनुक्रमात् ।
तन्मात्राणां विशेषाःस्युः स्थूलभावमुपागताः ॥ ५६ ॥
बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः ।
कर्म्मेन्द्रियाणां विषया भाषादानविहारिताः ॥ ५७ ॥
आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रधानं प्रकृतिः शक्ति र्नित्याचाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्य नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥ ५८ ॥
महानहङ्कृतिः पञ्च तन्मात्राणि पृथक् पृथक् ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चैव सप्तैतानि बुधा जगुः ॥ ५९ ॥

दशेन्द्रियाणि चित्तञ्च महाभूतानि पञ्च च ।
विकाराः षोड़श ज्ञेयाः सर्व्वं व्याप्य जगत् स्थिताः ॥ ६० ॥
एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे ।
जीवात्मा नियतो नित्यो वसति स्वात्मदूतवान् ॥ ६१ ॥
स देही कथ्यते पाप-पुण्य-दुःखसुखादिभिः ।
व्याप्तो बद्धश्च मनसा क्लिष्टैरिमैः कर्म्मबन्धनैः ॥ ६२ ॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ।
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥६३ ॥ सृष्टिक्रमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यात्यामाशयमाहारः पूर्व्वं प्राणानिलेरितः ।
माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः ॥ १ ॥
अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ।
ततः समान मरुता ग्रहणी मभिनीयते ॥ २ ॥
ग्रहिण्यां पाचितः कोष्ठे वह्निना जायते कटुः ।
रसो भवति सम्पक्वादपक्वादामसम्भवः ।
वह्नेर्बलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ॥ ३ ॥
पुष्टौ पित्तधरा नाम सा कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ।
पुष्णाति धातू नखिलान् सम्यक् पक्वो मृतोपमः ॥ ४ ॥
मन्दवह्निविदग्धश्च कटर्वाम्लो भवेद्रसः ।

विषभावं व्रजेद्वापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥ ५ ॥
आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत्पक्वाशये च तत् ॥ ६ ॥
वलित्रितय-मार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ।
प्रवाहिणी सर्ज्जनीच ग्राहिकेति वलित्रयम् ॥ ७ ॥
रसस्तु हृदयं याति समान-मरुतेरितः ।
रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्ततां ॥ ८ ॥
रक्तं सर्व्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् ।
स्निग्धं गुरुतरं स्वादुविदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥ ९ ॥
पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ।
शुक्रत्वं यान्ति मासेन तथा स्त्रीणां रजोभवेत् ॥१०॥
कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणित-शुक्रजः ।
गर्भः संजायते नार्य्याः संजातो बाल उच्यते ॥११ ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ १२ ॥
अस्थीनि मज्जा शुक्रञ्च पितुरंशास्त्रयोमताः।
शुक्राश्रितो भवेत् श्यावो गौरश्च रजसाश्रितः ।
बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ॥ १३ ॥
अवलेह्यो कृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।
वर्द्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरः ।
माषैर्वृद्धिस्तदूर्द्धं स्याद्यावत् षोड़श वत्सरः ॥ १४ ॥
ततः स्थिराभवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।

ततोबालकवन्माचा ह्रासनीया शनैः शनैः ।
मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा: ॥ १५ ॥
अञ्जनञ्च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च ।
वमनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥ १६ ॥
कवलः पञ्चमाद्दर्षादष्टमान्नस्य-कर्मच ।
विरेकः षोड़शाद्दर्षाद्विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥ १७ ॥
बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधात्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मेन्द्रियञ्चेति जीवितं दशतो ह्रसेत् ॥ १८ ॥
इति आहार पाकगर्भोत्पत्ति कुमारापोषणानि ॥
अल्पकेशः कृशोरूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ।
अकाले पलितैर्व्याप्तो धीमान् स्वेदीच रोषणः ॥१९ ॥
स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्त-प्रकृतिको नरः ।
गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ॥ २० ॥
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेषप्रकृतिको नरः ।
ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्रिदोषोल्वणा नराः ॥ २१ ॥
कौमारं यौवनं वार्द्धं प्राणिनां त्रिविधं वयः ।
कफपित्तानिलप्रायं क्रमतः प्रकृतिस्त्रिधा ॥ २२ ॥
आषोड़शाद्भवेद्बालो वर्षात् क्षीरान्नवर्द्धितः
मध्यमं सप्ततिर्यावत्तदूर्ध्वं वृद्ध उच्यते । इति हितोपदेशात् ॥
तमः कफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्च्छा पित्ततमोभवा ॥
रजः पित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेषतमोऽनिलैः ॥ २३ ॥
ग्लानिरोजः क्षयाद् दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ।

यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्य्यते ॥ २४ ॥
चैतन्यशिथिलत्वाद्यःपीत्वैकं श्वासमुद्गिरेत् ।
विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥ २५ ॥
उदानप्राणयोरूर्द्ध्वं योगान्मौलिकफस्रवात् ।
शब्दः सञ्जायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ॥ २६ ॥
उदान-कोपादाहारःसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ।
पवनस्योर्द्धगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ॥२७॥ प्रकृति लक्षणानि ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

रोगाणां गणना पूर्व्वं मुनिभि र्या प्रकीर्त्तिता ।
मयात्र प्रोच्यते सैव तद्भेदा बहवो मताः ॥ १ ॥
पञ्च विंशतिरुद्दिष्टाज्ज्वरास्तद्भेद उच्यते ।
पृथग्दोषैस्त्रियो द्वन्द्वभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥ २ ॥
एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवः स्मृताः ।
प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्यु र्विषम ज्वराः ॥ ३ ॥
सन्ततः सततश्चैव अन्येद्युस्कस्तृतीयकः ।
चातुर्थकश्च पञ्चैते कीर्त्तिता विषमज्वराः ॥ ४ ॥
तथा गन्तुज्वरोऽप्येकस्त्रयोदशविधो मतः ।
अभिचारग्रहावेशशापैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥
श्रमाच्छेदात् क्षताद्दाहाच्चतुर्धा घातजोज्वरः ।
कामाद्भीतेः शुचोरोषाद्विषादौषधगन्धतः ।
अभिषङ्गज्वराः षट्स्यु रेवं ज्वर विनिश्चयः ॥ ६ ॥
पृथक् दोषैःसमस्तैश्च शोकादामाद्भयादपि ।

अतीसारः सप्तधा स्याद् ग्रहणी पञ्चधा मता ॥ ७ ॥
पृथग्दोषैः सन्निपातात्तथामेनच पञ्चमी।
प्रवाहिका चतुर्द्धा स्यात् पृथग्दोषैस्तथा स्रजः ॥ ८ ॥
अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम्।
पित्ताद्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ॥ ९ ॥
विषाजीर्णं रसादेकं दोषैः स्यादलसस्त्रिधा।
विसूची त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात् पृथक् पृथक्।
दण्डकालसकश्चैव एकैकं स्याद्विलम्बिका ॥ १० ॥
अर्शांसि षड्विधान्याहु वात-पित्त-कफ-स्रतः।
सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा स्मृतः। ११ ॥
सहजोत्तर-जन्मभ्यां तथा शुष्कार्द्रभेदतः।
त्रिधैव चर्म-कीलानि वातात्पित्तात् कफादपि ॥ १२ ॥
द्वाविंशति प्रकारेण क्रमयः स्युर्द्विधा च ते।
बाह्यास्तथाभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहिश्चराः ॥ १३ ॥
लिक्षाश्चान्येऽभ्यन्तराः स्युः कफात्ते हृदयादिकाः।
अन्त्रादा उदरा चेष्टा गुरवश्च महाकुराः ॥ १४ ॥
सुगन्धा दर्भ-कुसुमा स्तथा रक्ताच्च मातरः।
सौरसा लोम-विध्वंसा रोम-द्वीपा उदुम्बराः ॥ १५ ॥
केशादाश्च तथैवान्ये शक्रज्जाताम-केरुकाः।
लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाश्च केरुकाः।
तथान्ये कफ-रक्ताभ्यां सञ्जाताः स्नायुकाः स्मृताः ॥ १६ ॥
अथस्य क्रमयश्चान्ये विषमा वाह्ययोमयः।
पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।

त्रि-दोषैर्मृत्तिकाभिश्च तथैका कामला स्मृता ॥१७॥
स्यात् कुम्भ-कामला चैका तथैकश्च हलीमकम् ।
रक्त-पित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्द्ध्वगं कफ-सम्भवम् ।
अधोगं मारुतं ज्ञेयं तद्द्वयेन द्वि-मार्गगम् ॥ १८ ॥
कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयःस्युस्त्रिभिर्मलैः ।
उरःक्षताच्चतुर्थः स्यात् क्षयाद्धातोश्च पञ्चमः ॥ १९ ।
क्षयाः पञ्चैव विज्ञेया स्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमः स्यादुरःक्षतात् ॥ २० ॥
शोषाःस्युःषट्प्रकारेण स्त्री-प्रसङ्गाच्छुचो व्रणात् ।
अध्व-श्रमाच्च व्यायामाद्वार्द्धक्यादपि जायते ॥ २१ ॥
श्वासाश्च पञ्च विज्ञेयाः क्षुद्रः स्यात्तमकस्तथा ।
ऊर्द्ध-श्वासो महाश्वासश्छिन्नश्वासश्च पञ्चमः ॥ २२ ॥
कथिताः पञ्च हिक्कास्तु तासु क्षुद्रान्नजा तथा ।
गम्भीरा यमला चैव महती पञ्चमी तथा ॥ २३ ॥
चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युर्विषमो वात-सम्भवः ।
तीक्ष्णः पित्तात्कफान्मन्दो भस्मको वात-पित्ततः ॥ २४ ॥
पञ्चैवारोचकाः ज्ञेया वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
सन्निपातान्मनस्तापाच्छर्द्दयः सप्तधा मताः ॥ २५ ॥
त्रिभिर्दोषैः पृथक् तिस्रः कृमिभिः सन्निपाततः ।
घृणायाश्च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते ॥ २६ ॥
स्वर-भेदाः षडेवस्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
मेदसा-सन्निपातेन क्षयात् षष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥ २७ ॥
तृष्णाच षड्विधा प्रोक्ता वातात्पित्तात् कफादपि ।

त्रि-दोषैरुपसर्गैश्च क्षयाद्वातोश्च षष्टिका ॥ २८ ॥
मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वात-पित्त-कफैः पृथक् ।
चतुर्थी सन्निपातेन तथैकश्च भ्रमः स्मृतः ॥
निद्रा तन्द्राच सन्त्रासो ग्लानिश्चैकैकशः स्मृतः ॥ २९ ॥
मदाः सप्त समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
त्रि-दोषैरस्रजा मद्याद्विषादपि च सप्तमः ॥ ३० ॥
मदात्ययश्चतुर्द्धा स्याद्वात-पित्त-कफादपि ।
त्रि-दोषैरपि विज्ञेय एकः परमद स्तथा ॥ ३१ ॥
पानाजीर्णं तथाचैकं तथैकः पान-विभ्रमः ।
पानात्यय स्तथाचैको दाहाः सप्त मतास्तथा ॥ ३२ ॥
रक्त-पित्ता-त्तथारक्तात्तृष्णायाः पित्ततस्तथा ।
धातु-क्षयान्मर्म-घाताद्रक्त-पूर्णोदरादपि ॥ ३३ ॥
उन्मादाः षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषै स्त्रयश्च ते ।
सन्निपाताद्विषाद् ज्ञेयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ॥ ३४ ॥
भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवाद्दानवादपि ।
गन्धर्वात् किन्नराद्यच्चात्पितृभ्यो गुरु-शापतः ॥ ३५ ॥
प्रेताच्च गुह्यकाद्वृद्धात्सिद्धाद्भूतात्पिशाचतः ।
जलाधिदेवतायाश्च नागाच्च ब्रह्मराक्षसात् ॥
राक्षसादपि कुष्माण्डात्तथा वेतालयोरपि ॥ ३६ ॥
अपस्मारश्चतुर्द्धा स्याद्वात्समीरात्पित्ततस्तथा ।
श्लेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ३७ ॥
चत्वारश्चाम-वाताः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
चतुर्थः सन्निपातेन शूलान्यष्टौबुधा जगुः ॥ ३८ ॥

पृथग् दोषैस्त्रिधा द्वन्द्व-भेदेन त्रि-विधान्यपि ।
आमेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमम् ॥ ३९ ॥
परिणाम-भवं शूलमष्टधा परिकीर्त्तितम् ।
मलैर्व्यैः शूल-संख्या स्यात्तैरेव परिणामजम् ।
अन्न-द्रव-भवं शूलं ज्वर-पित्त-भवन्तथा ॥ ४० ॥
एकैकं गणितं सुज्ञैरुदावर्त्तास्त्रयोदश ।
एकः क्षुन्निग्रहात् प्रोक्तस्तृष्णारोधाद् द्वितीयकः ॥ ४१ ॥
निद्रा-घातात् तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वास-निग्रहात् ॥
छर्दिरोधात्पञ्चमः स्यात् षष्ठः क्षवथु-निग्रहात् ॥ ४२ ॥
जृम्भा-रोधात्सप्तमः स्यादुद्गार-ग्रहतोऽष्टमः ।
नवमः स्यादश्रु-रोधाद्दशमः शुक्र-धारणात् ॥ ४३ ॥
मूत्र-रोधान्मलस्यापि रोधाद्वात-विनिग्रहात् ।
उदावर्त्तास्त्रयश्चैते घोरोपद्रव-कारकाः ॥ ४४ ॥
आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पक्वाशयोद्भवः ।
आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते ॥ ४५ ॥
उरोग्रहस्तथा चैको हृद्रोगाः पञ्च कीर्त्तिताः ।
वातादिभिस्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ४६ ॥
पञ्चमः क्रिमि-संजातस्तथाष्टावुदराणि तु ।
वातात्पित्तात् कफात्त्रीणि त्रि-दोषेभ्यो जलादपि ।
प्लीहात्क्षताद्बद्धगुदादष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥ ४७ ॥
गुल्मास्त्वष्टौ समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
द्वन्द्व-भेदास्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपाततः ॥ ४८ ॥
रक्तादष्टमकः ख्यातो मूत्र-घातास्त्रयोदश ।

वात-कुण्डलिकापूर्वा वाताष्ठीला ततःपरा ॥ ४९ ॥
वात-वस्तिस्तृतीयः स्यान्मूत्राघात श्चतुर्थकः ।
पञ्चमं मूत्र-जठरं षष्ठो मूत्र-चयः स्मृतः ॥ ५० ॥
मूत्रोत्सर्गः सप्तमः स्यान्मूत्रग्रन्थिस्तथाष्टमः ।
मूत्र-शुक्रन्तु नवमं विड्घातो दशमः स्मृतः ॥ ५१ ॥
मूत्र-साद श्चोष्ण-वातौ वस्ति-कुण्डलिका तथा ।
त्रयोऽप्येते मूत्र-घाताः पृथक् घोराःप्रकीर्त्तिताः ॥ ५२ ॥
मूत्र-कृच्छ्राणि चाष्टौ स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
सन्निपाताच्चतुर्थः स्याच्छुक्र-कृच्छ्रञ्च पञ्चमम् ॥ ५३ ॥
विट्कृच्छ्रं षष्ठमं ख्यातं घातकृच्छ्रञ्च सप्तमम् ।
अष्टमञ्चाश्मरी-कृच्छ्रं चतुर्धा चाश्मरी मता ॥ ५४ ॥
वातात्पित्तात् कफाच्छुक्रात्तथा मेहाश्च विंशतिः ।
इक्षु-मेहः सुरा-मेहः पिष्ट-मेहश्च सान्द्रकः ॥ ५५ ॥
शुक्र-मेहोदकाख्यौ च लाला-मेहश्च शीतकः ।
सिकताख्यःशनैर्मेहो दशैते कफ-सम्भवाः ॥ ५६ ॥
मञ्जिष्टाख्यो हरिद्राख्यो नील-मेहश्च रक्तकः ।
क्षार-मेहः क्षार-मेहः षडेते पित्त-सम्भवाः ॥ ५७ ॥
हस्ति मेहो वसा-मेहो मज्जमेहो मधु-प्रभः ।
चत्वारोवातजा मेहाइतिमेहाश्च विंशतिः ॥ ५८ ॥
सोम-रोगस्तथाचैकः प्रमेह-पिडिका दश ॥
शराविका कच्छपिका पुत्रिणी विनताल जी ॥ ५९ ॥
मसूरिका सर्षपिका जालिनीच विदारिका ।
विद्रधिश्च दशैताःस्युः पिडिका मेह-सम्भवाः ॥ ६० ॥

मेदो-दोषस्तथाचैको शोफ-दोषा नव स्मृताः ।
दोषैः पृथक् द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ ६१ ॥
वृद्धयः सप्त गदिता वातात्पित्तात् कफेन च ।
रक्तेन मेदसा मूत्रादन्त्रवृद्धिश्च सप्तमी ॥ ६२ ॥
अण्ड-वृद्धिस्तथा चैका तथैका गण्ड-मालिका ।
गण्डा-लजीति चैका स्याद् ग्रन्थयो नवधा मताः ॥ ६३ ॥
त्रिभिर्दोषैस्त्रयोरक्ताच्छिराभिर्मेदसो व्रणात् ।
षष्ठा मांसेन नवमः षड्विधं स्यात्तथार्व्वुदम् ॥ ६४ ॥
वातात्पित्तात् कफाद्रक्तान्मांसादपि च मेदसः ।
श्लीपदञ्च त्रिधा प्रोक्तं वातात्पित्तात् कफादपि ॥ ६५ ॥
विद्रधिः षड्विधःख्यातो वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
रक्तात् चताविदोषैश्च व्रणाःपञ्चदशोदिताः ॥ ६६ ॥
तेषां चतुर्द्धा भेदाः स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ।
शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या-कथ्यते पृथक् ।
वात-व्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ॥ ६७ ॥
वात-पित्त-भवश्चान्यो वात-श्लेष्म-भवस्तथा ।
तथा पित्त-कफाभ्याञ्च सन्निपातेन चाष्टमः ।
नवमो वात-रक्तेन दशमो रक्त-पित्ततः ॥ ६८ ॥
श्लेष्म-रक्त-भवश्चान्यो वात-पित्तासृगुद्भवः ।
वात-श्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्त-श्लेष्मास्र-सम्भवः ।
सन्निपातासृगुद्भूत इति पञ्चदश व्रणाः ॥ ६९ ॥
सद्यो-व्रणस्त्वष्टधा स्याद्घृष्ट-क्षिप्त-विलम्बिनो ।
छिन्न-भिन्न-प्रचलिताःपृष्ट-विद्ध-बिपातिताः ॥ ७० ॥

कोष्ठ-भेदो द्विधा प्रोक्तः छिन्नान्त्रो निःसृतान्त्रकः ।
अस्थि-भङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्न-पिष्ट-विदारिताः ।
विवर्त्तितश्च विश्लिष्टस्तिर्य्यक्क्षिप्तमधो-गतः ॥ ७१ ॥
ऊर्द्ध्वगः सन्धि-भग्नश्च वह्नि-दग्धश्चतुर्विधः ।
स्पृष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धः प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥
नाड्यः पञ्च समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
त्रि-दोषैरपि शल्येन तथाष्टौ स्युर्भगन्दराः ॥ ७३ ॥
शत-पोनस्तु पवनादुष्ट्रग्रीवश्च पित्ततः ।
परिस्रावी कफाज्ज्ञेयः ऋजुर्वात-कफोद्भवः ॥ ७४ ॥
परिक्षेपी मरुत्पित्तादर्शोजः कफ-पित्ततः ।
आगन्तु-जातश्चोन्मार्गी शम्बूकावर्त्त-स्त्रिदोषजः ॥ ७५ ॥
मेढ्रे पञ्चोपदंशास्तु वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च मेढ्रे शूकामयास्तथा ॥ ७६ ॥
चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शोग्रथितस्तथा ।
निवृत्तमवमन्थश्च मृदितं शत-पोनकः ॥ ७७ ॥
अष्ठीलिका सर्षपिका त्वक्पाकश्चावपाटिका ।
मांस-पाकः स्पर्श-हानिर्विद्रध-मषिकद्भवः ॥ ७८ ॥
मांसार्व्वुदं पुष्करिका संव्यूढ-पिडिकालजी ।
रक्तार्व्वुदं विद्रधिश्च कुम्भीका तिलकालकः ।
निरुद्ध-प्रकाशः प्रोक्तस्तथैव परिवर्तिका ॥ ७९ ॥
कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात्कापालिकं भवेत् ।
पित्तेनोदुम्बरं प्रोक्तं कफान्मण्डल-चर्च्चिके ॥ ८० ॥
मरुत्पित्ताद्वृक्षजिह्वं स्फोटवाताद्विपादिका ।

तथा सिध्मैककुष्ठञ्च किटिभञ्चालसन्तथा ॥ ८१ ॥
कफ-पित्तात् पुनर्द्दद्रुःपामा-विस्फोटकस्तथा ।
महाकुष्ठं चर्म्म-दलं पुण्डरीकः शतारुकः ॥ ८२ ॥
त्रि-दोषैः काकणं ज्ञेयं तथाद्यं चित्रसंज्ञिकम् ।
तच्च वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत् ॥ ८३ ॥
क्षुद्र-रोगाः षष्टिसंख्यास्तेष्वाद्यो शर्करार्वुदम् ।
इन्द्र-वृद्धा पनसिका विवृतान्धालजी तथा ॥ ८४ ॥
वाराहदंष्ट्रो वल्मीकं कच्छपी तिलकालकः ।
गर्द्दभी रकसा चैव यव-प्रख्या विदारिका ॥ ८५ ॥
कदरं मसकश्चैव नीलिका जाल-गर्द्दभः ।
इरिवेल्ली जतु-मणिर्गुदभ्रंशोऽग्नि-रोहिणी ॥ ८६ ॥
सन्निरुद्ध-गुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा ।
पद्मिनी कण्टकश्चिप्पमलसो मुख-दूषिका ॥ ८७ ॥
कक्षा वृषणकच्छुश्च गन्धःपाषाण-गर्द्दभः ।
राजिका च तथा व्यङ्गश्चतुर्धा परिकीर्त्तिताः ॥ ८८ ॥
वातात्पित्तात् कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्ग-लक्षणम् ।
विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्त्तिताः ॥ ८९ ॥
पृथग्दोषैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधाः सप्तमोऽस्रजः ।
अष्टमः सन्निपातेन क्षुद्र-रुङ्मसूरिका ॥ ९० ॥
चतु-र्दश-प्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा ।
द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ताः सन्निपातेन सप्तमी ॥ ९१ ॥
अष्टमीत्वग्गता ज्ञेया नवमी रक्तजा मता ।
दशमी मांससङ्घाता मतस्तोऽन्याश्च दुस्तराः ॥

मेदो-ऽस्थि-मज्जा-शुक्रस्था क्षुद्र-रोगा इतीरिताः ॥ ९२ ॥
विसर्प-रोगा नवधा वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
त्रिधाच द्वन्द्व- भेदेन सन्निपातेन सप्तमः ।
अष्टमो वह्नि-दाहेन नवमश्चाभि-घातजः ॥ ९३ ॥
तथैकः श्लेष्म-पित्ताभ्या मुदर्दः परिकीर्त्तितः ।
वात-पित्तेन चैकस्तु शीत-पित्तामयः स्मृतः ॥ ९४ ॥
अम्ल-पित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा ।
तृतीयं श्लेष्म-वाताभ्यां वात-रक्तस्तथाष्टधा ॥ ९५ ॥
वाताधिक्येन पित्ताच्च कफाद्दोष-त्रयेण च ।
रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वेन त्रिविधं मतम् ॥ ९६ ॥
अशीतिर्वातजारोगाः कथ्यन्ते मुनि-भाषिताः ।
आक्षेपको हनु-स्तम्भ ऊरु-स्तम्भः शिरो-ग्रहः ॥ ९७ ॥
बाह्यायामोन्तरायामः पार्श्वशूलं कटि-ग्रहः ।
दण्डापतानकः खल्ली जिह्वास्तम्भस्तथार्द्दितम् ॥ ९८ ॥
पक्षाघातः क्रोष्टु-शीर्षं मन्यास्तम्भश्च पङ्गुता ।
कलाय-खञ्जता तूनी प्रतितूनी च खञ्जता ॥ ९९ ॥
पाद-हर्षो गृध्रसीच विश्वाची चापबाहुकः ।
अपतानो व्रणायामो वात-कण्टोऽपतन्त्रकः ॥ १०० ॥
अङ्ग-भेदोऽङ्गशोषश्च मिम्मिनत्वञ्च गद्गदः ।
अष्ठीलाऽष्ठीलिकाच वामनत्वञ्च कुब्जता ॥ १०१ ॥
अङ्ग-पीडाङ्गशूलञ्च सङ्कोच स्तम्भ-रूक्षता ।
अङ्ग-भङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विड्ग्रहो बद्धविट्कता ॥ १०२ ॥
मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्त्रकूजनम् ।

वात-प्रवृत्तिः स्फुरणं शिराणां पूरणन्तथा ॥ १०३ ॥
कम्पः कार्श्यं श्यावताच प्रलापः क्षिप्र-मूत्रता ।
निद्रा-नाशः स्वेद-नाशोदुर्ब्बलत्वं बल-क्षयः ॥ १०४ ॥
अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतसः ।
अनवस्थित-चित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ।
कषाय-वक्रता-श्मानं प्रत्याश्मानश्च शीतता ॥ १०५ ॥
रोम-हर्षश्च भीरुत्वं तोदःकण्डूरसाज्ञता ।
शब्दाज्ञता-प्रसुप्तिश्च गन्धाज्ञत्वं दृशःक्षयः ॥ १०६ ॥

इति वातज-रोग-गणना ।

अथपित्त-भवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ।
धूमोद्गारी विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मति-भ्रमः ॥ १०७॥
कान्ति-हानिःकण्ठ-शोषो-मुख-शोषो-ऽल्पशुक्रता ॥१०८॥
तिक्तास्यताम्ल-वक्रत्वं स्वेदत्वञ्चाङ्ग-पाकता ।
क्लमो हरित-वर्णत्वमतृप्तिःपीत-कायता ॥ १०९॥
रक्तस्रावोऽङ्गदरणं लोह-गन्धास्यता तथा ।
दौर्गन्ध्यं पीत-मूत्रत्वमरतिः पीत-विट्-कता ॥ ११० ॥
पीतावलोकनं पीत-नेत्रता दन्त-पीतता ।
शीतेच्छा पीत-नखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ १११ ॥
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्न-विट्-कत्वमन्धता ।
उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ ११२॥
तमसो दर्शनं पीत-मण्डलानाञ्च दर्शनम् ।
निःसहत्वञ्च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजःस्मृताः ॥ ११३॥

इति पित्तज-रोग-गणना ।

कफस्य विंशतिःप्रोक्ता रोगा स्तन्द्रातिनिद्रता।
गौरवं मुख-माधुर्य्यं मुख-लेपः प्रसेकता ॥ ११३ ॥
श्वेतावलोकनं श्वेतविट्कत्वं श्वेत-मूत्रता।
श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता ॥ ११४ ॥
मलाधिक्यञ्च शुक्रस्य बाहुल्यं बहु-मूत्रता।
आलस्यं मन्द-बुद्धित्वं तृप्तिर्घुर्घुर-वाक्यता।
अचैतन्यञ्च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ॥ ११५ ॥

इति कफज-रोग-गणना।

रक्तस्य च दशप्रोक्ताव्याधय स्तेषु गौरवम्।
रक्त-मण्डलता रक्त-नेत्रत्वं रक्त-मूत्रता ॥ ११६ ॥
रक्त-ष्ठीवनता रक्त-पिटिकानाञ्च दर्शनम्।
औष्ण्यञ्च पूति-गन्धित्वं पीड़ा-पाकश्च जायते ॥ ११७ ॥
चतुः-सप्तति संख्याता मुख-रोगास्तथोदिताः।
तेष्वोष्ठ-रोगा गणिता एकादश मिता बुधैः ॥ ११८॥
वात-पित्त-कफैस्त्रेधा त्रि-दोषैरसृजा तथा।
क्षतं मांसार्व्वुद ञ्चैव खण्डौष्ठञ्च जलार्व्वुदम् ॥ ११९ ॥
मेदोऽर्व्वुदं चार्व्वुदञ्च रोगा एकादशौष्टजाः।
दन्त-रोगा दशाख्याता दालनः क्रमि-दन्तकः ॥ १२० ॥
दन्त-हर्षः करालश्च दन्त-चालश्च शर्कराः।
अधिदन्तःश्याव-दन्तो दन्त-भेदः कपालिका ॥ १२१ ॥
तथा त्रयोदश मिता दन्त मूलामयाः स्मृताः।
शीतादोपकुशौ द्वौ तु दन्त-विद्रधिपुप्पटौ ॥ १२२ ॥
अधिमांसो विदर्भश्च महा-सुषिर सौषिरौ।

सेव्यवेगतय: पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ॥१२३॥
सन्निपातात्गतिश्चान्या रक्त-नाड़ी च पञ्चमी ।
तथा जिह्वामया: षट् स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ॥ १२४॥
अलसश्च चतुर्थ: स्यादधिजिह्वाच पञ्चमी ।
षष्ठी चैवोपजिह्वा स्यात्तथाष्टौ तालुजा गदा: ॥ १२५ ॥
अर्वुदं तालु-पिड़का कच्छपी-तालुसंहति: ।
गल-शुण्डी तालुशोष: तालुपाकश्च पुप्पुट: ॥ १२६ ॥
गल-रोगा स्तथाख्याता अष्टादश मिता बुधै: ।
वात-रोहिणिका पूर्वं द्वितीया पित्त-रोहिणी ॥ १२७ ॥
कफ-रोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपिरोहिणी ।
मेदो-रोहिणिका वृन्दोगलौघो गल-विद्रधि: ॥ १२८ ॥
स्वरहा तुण्डीकेरीच शतघ्नी तालुकोऽर्वुदम् ।
गिलायुर्वलयाश्चापि वाताद्गण्ड: कफात्तथा ॥ १२९ ॥
मेदो-गण्डस्तथैक: स्यादित्यष्टादश कण्ठजा: ।
मुखान्त: सप्तवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभि: ॥ १३० ॥
मुख-पाको भवेद्वातात् पित्तात्तद्वत्कफादपि ।
रक्ताच्च सन्निपाताच्च पूत्यास्योर्द्धगदादपि ।
अर्वुदश्चेति मुखजाश्चतु:सप्तति रामथा: ॥ १३१ ॥
कर्ण-रोगा: समाख्याता अष्टादश मिता वुधै: ।
वातापित्तात् कफाद्रक्तात् सन्निपाताच्च विद्रधि: ॥ १३२ ॥
शोथोऽर्वुदं पूति-कर्ण: कर्णार्श: कर्ण-हल्लिका ।
वाधिर्य्यं तन्द्रिका कण्ड: शष्कुली क्रमिकर्णक: ॥ १३३ ॥
कर्णनाद: प्रतीनाह इत्यष्टा दश कर्णजा: ।

कर्ण-पाली-समुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः ॥ १३४ ॥
उत्पातः पालि-शोषश्च विदारी दुःख-वर्द्धनः ।
रिपोटश्च लेही च पिप्पली चेति संस्मृताः ॥१३५॥
कर्ण-मूलामयाः पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च तथा नासाभवा गदाः ॥१३६॥
अष्टादशैव संख्याताः प्रतिश्यायस्तु तेष्वपि ।
वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपातेन पञ्चमः ॥१३७॥
पीनसः पूत-नासश्च नासार्शश्च भृशंक्षवः ।
नासा-नाहः पूति-रक्तमर्वुदं दुष्ट-पीनसम् ॥१३८॥
नासा-शोषो घ्राण-पाकः पूय-स्रावश्च दीप्तयः ।
तथा दश शिरो-रोगा वातेनार्द्ध-विभेदकः ॥१३९॥
शिरस्तापश्च वातेन पित्त-पीडा तृतीयका ।
चतुर्थी कफजा पीडा रक्तजा सन्निपातजा ॥१४०॥
सूर्य्यावर्त्तः शिरः पाकात् क्रिमिभिः शङ्खकेन च ।
तथा कपाल-रोगाः स्युर्नव तेषू-पशीर्षकम् ॥१४१॥
अरूंषिका विद्रधिश्च दारुणं पिडकार्वुदम् ।
इन्द्र लुप्तश्च खलतिः पलित-श्चेति ते नव ॥१४२॥
तथा नेत्र-भवाः ख्याताश्चतुर्नवतिरामयाः ।
तेषु वर्त्म-गदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशति संज्ञिताः ॥१४३॥
कृच्छ्रोन्मीलः पक्ष्म-पातः कफोत्क्लिष्टश्च लोहितः ।
त्वग्निमेषः कर्दमश्च रक्तोत्क्लिष्टः कुकूणकम् ॥१४४॥
पक्ष्मार्शः पक्ष्म-रोधश्च पित्तोत्क्लिष्टश्च पोथकी ।
क्लिष्ट-वर्त्मा च वहलःपक्ष्मोत्सङ्गस्तथार्वुदः ॥१४५॥

कुम्भिका सिकता वर्त्म लगणो अजनामिका ।
तथैव श्याव-वर्त्मा च क्लिन्न-वर्त्मा तथालजी ॥१४६॥
उत्क्लिष्ट-वर्त्मेति गदाः प्रोक्ता वर्त्म-समुद्भवाः ।
नेत्र-सन्धिसमुद्भूता नव रोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥१४७॥
जल-स्रावः कफ-स्रावो रक्त-स्रावश्च पर्वणी ।
पूय-स्रावः क्रिमि-ग्रन्थि रुपनाहस्तथालजी ॥१४८॥
पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयन-सन्धिजाः ।
तथा शिरा-गता रोगाः बुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश ॥१४९॥
शिरोत्पातः शिराहर्षः शिराजालञ्च शुक्तिका ।
शुक्लार्म्माचाधिमांसार्म्मा प्रस्तार्य्यर्म्माच पिष्टकः ॥१५०॥
शिरायाः पिडकाचैव कफग्रन्थितकोऽर्ज्जुनः ।
स्नाय्वर्म्माचाधिमांसः स्यादिति शुक्ल-गता गदाः ।
तथा कृष्ण-समुद्भूताः पञ्च रोगाःप्रकीर्त्तिताः॥१५१॥
शुद्ध-शुक्रं शिरा-शुक्रं क्षत-शुक्रन्तथाऽक्षिका ।
शिरा-सङ्गश्च सर्व्वेऽपि प्रोक्ताः कृष्ण-गता गदाः ॥१५२॥
काचन्तु षड्विधं ज्ञेयं वातात् पित्तात् कफादपि ।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्ग-सम्भवम् ॥ १५३ ॥
तिमिराणि षडेव स्यु र्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात्सन्निपाततः ॥ १५४ ॥
लिङ्ग-नाशः सप्तधा स्याद्वातात्पित्तात् कफेन च ।
त्रिदोषै रुपसर्गेण-रक्तात् संसर्गजस्तथा ॥ १५५ ॥
अष्टधा दृष्टि-रोगाः स्युस्तेषु पित्त-विदग्धकम् ।
अम्ल पित्तं विदग्धञ्च तथैवोष्ण-विदग्धकम् ॥ १५६ ॥

नकुलान्ध्यं धूसरान्ध्यं रात्र्यन्ध्यं ह्रस्व-दृष्टिका ।
गम्भीर-दृष्टिरित्येते रोगा दृष्टि-गताः स्मृताः ॥ १५७ ॥
चत्वारश्चाधिमन्थाः स्यु र्वात-पित्त-कफा-सृजः ।
अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्ता-द्यैषै-स्त्रिभि-स्तथा ॥ १५८ ॥
सर्वाक्षि-रोगाश्चाष्टौ स्यु स्तेषु वात-विपर्य्ययः ।
अल्प-शोफोऽन्यतो वातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः ॥ १५९ ॥
शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽक्लोषित एवच ।
हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षि-सम्भवाः ॥ १६० ॥
पुंस्त्व-दोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ।
आसेकश्चैव कुम्भीकः सुगन्धी षण्ड-संज्ञितः ॥ १६१ ॥
शुक्र-दोषास्तथाष्टौ स्यु र्वात-पित्त-कफैन च ।
कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां पूयाभ-श्लेष्म-पित्ततः ॥ १६२ ॥
क्षीणञ्च वात-पित्ताभ्यां ग्रन्थिञ्च श्लेष्म-रक्ततः ।
मलानां सन्निपाताच्च शुक्र-दोषा इतीरिताः ॥ १६३ ॥
अथ स्त्री-रोग-नामानि प्रोच्यन्ते पूर्व-शास्त्रतः ।
अष्टावार्त्तवदोषाः स्यु र्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
पूयाभं कुणपं ग्रन्थिःक्षीणं मलसमन्वथः ॥ १६४ ॥
तथा च रक्त-प्रदरं चतुर्विध-मुदाहृतम् ।
वात-पित्त-कफैस्त्रिधा चतुर्थं सन्निपाततः ॥ १६५ ॥
विंशतिर्योनि-रोगाः स्यु र्वातात्पित्तात् कफादपि ।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च लोहितक्षयतस्तथा ॥ १६६ ॥
शुष्काच्च वामिनी चैव खण्डितान्तर्मुखी तथा ।
सूची-मुखी विप्लुता च जातघ्नी च परिप्लुता ॥ १६७ ॥

उपप्लुता प्राक्चरणा महा-योनिश्च कान्नता ।
कर्णिका चातिचरणा योनि-रोगा इतीरिताः ॥ १६८ ॥
चतुर्विधं योनि-कन्दं वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
चतुर्थं सन्निपातेन तथाष्टौ गर्भजा गदाः ॥ १६९ ॥
उपविष्टक-गर्भः स्यात्तथा नागोदरः स्मृतः ।
मक्कल्लो मूढ-गर्भश्च विष्कम्भो मूढ-गर्भकः ।
जरायु-दोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः ॥ १७० ॥
पञ्चैव स्तन-रोगाः स्युर्वातात्पित्तात् कफादपि ।
सन्निपातात् क्षताच्चैव तथा स्तन्योद्भवा गदाः ॥ १७१ ॥
बालरोगेषु कथिता स्त्री-दोषाश्च त्रयः स्मृताः ।
अदृष्ट-पुरुषोत्पन्नः सपत्नी-विहितस्तथा ॥१७२॥
दैवाज्जातस्तृतीयस्तु तथा ये सूतिका गदाः ।
ज्वराद्यश्चिकित्स्या स्ते यथादोषं यथाबलम् ॥१७३॥
द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषु क्षीर-भवास्त्रयः ।
वातात्पित्तात्कफाच्चैव दन्तोद्भेदश्चतुर्थकः ।
दन्तघातो दन्त-शब्दः कालदन्तोऽहिपूतनम् ॥१७४॥
मुख-पाको मुख-स्रावो गुदपाकोपशीर्षके ।
पार्श्वारुणस्तालु-कण्ठो विच्छिन्नं परिगर्भिकः ॥१७५॥
दौर्बल्यं गात्र-शोषश्च शय्या-मूत्रं कुकूणकः ।
रोदनश्चाजगल्ली स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः ॥१७६॥
तथा बालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः ।
स्कन्द-ग्रहो विशाखः स्यात् स्वग्रहश्च पितृ-ग्रहः ॥१७७॥
नैगमेयग्रहस्तद्वच्छकुनिः शीतपूतना ।

मुख-मण्डितिका तद्वत् पूतना चान्ध-पूतना ।
रेवती चैव संख्याता तथा स्याच्छुष्करेवती ॥१७८॥
तथावरणभेदात्तु वात-रक्तादिकाश्च ये ।
द्वि-चत्वारिंशदुक्तास्ते रोगेष्वेव मुनीश्वरैः ॥१७९॥
द्विषष्टिर्दोषभेदाःस्युः सन्निपातादिका च ये ।
तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक्प्रोक्ता न ते क्वचित् ॥१८०॥
हीन-मिथ्याऽतियोगानां भेदैः पञ्चदशोदिताः ।
पञ्च कर्म-भवा रोगास्तेऽपि रोगेषु संश्रिताः ॥१८१॥
स्नेह-स्वेदौ तथा धूमो गण्डूषो जन-तर्पणं ।
अष्टादशैव याः पीडा स्ताश्च रोगेषु लक्षिताः॥१८२॥
शीतोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोद्भवो मतः ।
शल्योपद्रव एकश्च चोरश्चैकः स्मृतस्तथा ॥१८३॥
स्थावरं जङ्गमञ्चैव कृत्रिमञ्च त्रिधा विषम् ।
तेषाञ्च काल-कुटाद्यैर्नवधा स्थावरं विषम् ।
जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूता भुजङ्गमाः ॥१८४॥
वृश्चिका मूषिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ।
दंष्ट्रा-विषं नख-विषं बाल-शृङ्गास्थिभि स्तथा ॥१८५॥
मूत्रात्पूरीषाच्छुक्राच्च दृष्टेर्निश्वासतस्तथा ।
लालायाः स्पर्शतस्तद्वत् तथा शङ्का-विषं मतम् ॥१८६॥
कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गर-दूषीविभेदतः ।
सप्त धातु-विषं ज्ञेयं तथा सप्तोपधातुजम् ॥१८७॥
तथैवोपविषेभ्यश्च जातं सप्त-विधं मतम् ॥
दुष्ट-नीर-विषञ्चैकं तथैकं दिग्धजं विषम् ॥१८८॥

कपि-कच्छु-भवा कण्डूदृष्ट-नीर-भवा तथा ।
तथा शूरण-कण्डूश्च शोथो भल्लातजस्तथा ।
मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूग-भङ्गाचकोद्रवैः ॥१८९॥
चतुर्विधोऽन्यो द्रव्याणां फल-त्वग्मूलपत्रजम् ।
इति प्रसिद्धा गणिता ये विषोपद्रवा भुवि ।
असंख्याश्चापरे धातु-मूल-जीवादिसम्भवाः ॥१९०॥

समाप्तोऽयं पूर्व्व-खण्डः ।

मध्य-खण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिम-फाण्टकौ ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥१॥
स्वरसकल्पना आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद् द्रव्यात् क्षुण्णात्समुद्भवेत् ।
वस्त्र-निष्पीडितो यः स्यात् स्वरसो रस उच्यते ॥२॥
कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले ।
अहोरात्र स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥३॥
आदाय शुष्क द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पाद-शिष्टञ्च गृह्यते ॥४॥
स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् ।
निशोषितञ्चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥५॥
मधु श्वेता-गुड-क्षारान् जीरकं लवणन्तथा ।

घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोल-मात्रान् रसे क्षिपेत् ॥६॥
अमृतायाः रसः क्षौद्र-युक्तः सर्व-प्रमेह-जित् ।
हरिद्रा-चूर्ण-युक्तो वा रसोधात्र्याः समाक्षिकः॥७॥
वासकःस्वरसः पेयो मधुना रक्त-पित्त-जित् ।
ज्वर-कास-क्षय-हरः कामला श्लेष्म-पित्तहा ॥८॥
त्रिफलाया रसः क्षौद्र-युक्तो दार्व्वी-रसोऽथवा ।
निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम् ॥९॥
पीतो मरिच-चूर्णेन तुलसी-पत्रजो रसः ।
द्रोण-पुष्पो रसोवापि निहन्ति विषम-ज्वरान् ॥१०॥
जम्ब्वाम्रामलकीनाञ्च पल्लवोत्थो रसो जयेत् ।
मध्वाज्य-क्षीर-संयुक्तो रक्तातीसारमुल्वणम् ॥११॥
स्थूलवच्छूलिका-पत्ररसः पानाद्व्यपोहति ।
सर्व्वातिसारान् श्योनाक-कुटज-त्वग्रसोऽथवा ॥१२॥
आर्द्रक-स्वरसः क्षौद्र-युक्तो वृषण-वात-नुत् ।
श्वास-कासारुची हन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति ॥१३॥
वीज-पूर-रसः पानान्मधु-क्षार-युतो जयेत् ।
पार्श्व-हृद्वस्ति-शूलानि कोष्ठ-वायुञ्च दारुणम् ॥१४॥
शतावर्य्याश्च मधुना पित्त-शूल-हरो रसः ।
मिशा-चूर्ण-युतः कन्या-रसः प्लीहाऽपचीहरः ॥१५॥
अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्वि-पल-मात्रया ।
अपची-गण्ड-मालानां कामलायाश्च नाशनः ॥१६॥
रसो मुण्डयाः सक्षौद्रो वा मरिचैरवधूलितः ।
जयेत्समदिनाभ्यासात्गुर्व्वीवर्त्तादिभेदकौ ॥१७॥

ब्राह्मी-कुष्माण्ड-षड्ग्रन्थाशङ्खिनी स्वरसाः पृथक् ।
मधु-कुष्ठ-युताः पीताः सर्व्वोन्मादापहारिणः ॥१८॥
कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सह योजितः ।
दुष्टकोद्रव-सञ्जात मदं पानाद्व्यपोहति ॥१९॥
खड्गादि-च्छिन्न-गात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
गाङ्गेरुकी-मूलरसैर्जायते गत-वेदनः ॥२०॥
अथ पुटपाकः । पुट-पाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥२१॥
पुट-पाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गार-वर्णता ।
लेपञ्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्य्याद् द्व्यङ्गुष्ठ-मात्रकम् ।
काश्मरी-वट-जम्ब्वादि-पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥२२॥
पल-मात्र-रसो ग्राह्यःकर्ष-मात्रं मधु क्षिपेत् ।
कल्क-चूर्ण-द्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्बुधैः ।
तत्कालाकृष्ट-कुटज-त्वचं तण्डुलवारिणा ॥२३॥
पिष्टाञ्चतुःपलमितां जम्बू-पल्लव-वेष्टिताम् ।
सूत्रेण बद्धां गोधूम-पिष्टेन परिवेष्टिताम् ।
लिप्ताञ्च घन-पङ्केन गोमयैर्वह्निना दहेत् ॥२४॥
अङ्गार-वर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत् ।
ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्र-युतं पिबेत् । [पुटपाकः ।
जयेत्सर्व्वानतीसारान्दुस्तरान् सुचिरोत्थितान् ॥२५॥ कुटज-
काण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्ट-गुणिते क्षिपेत् ।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्व्वत्र कर्म्मसु ॥२६॥ तण्डुलजलम् ।
श्योनाक-त्वक्कृतश्चैव पुट-पाकोऽग्नि-दीपनः ।

मधु-मोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्वातिसारनुत्॥२७॥ अरलु-पाकः
न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेन्नैर-तित्तरम्।
निरन्त्रमुदरं सम्यक्पुटपाकेन तत्पचेत्॥२८॥ [पाकः
तत्कल्कस्य रसः चौद्रयुक्तः सर्वातिसारनुत्। तित्तरि पुट-
पुटपाकेन विपचेत् सुपक्वं दाडिमी-फलम् ॥२९॥
तद्रसो मधु-संयुक्तः सर्वातीसार-नाशनः। दाडिमीपुटपाकः।
बीजपूराऽम्र-जम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक्।
विपचेत्पुटपाकेन चौद्र-युक्तश्च तद्रसः ॥३०॥
छर्द्दिं निवारयेद्-घोरां सर्व-दोषसमुद्भवाम्। पल्लव-पुटपाकः।
पिष्टानां वृष-पत्राणां पुटपाक-रसोहिमः॥३१॥
मधु-युक्तो जयेद्रक्त-पित्त-कास-ज्वर-च्चयान्। वासा-पुटपाकः
पचेत् चुद्रां सपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः॥३२॥ [पाकः
पिप्पली-चूर्ण-संयुक्तः कास-श्वास-चुधाऽपहः। कण्टकारी पुट-
विभीतक-फलं किञ्चिद् तेनाभ्यज्य लेपयेत्।
गोधूम-पिष्टेनाङ्गारे विपचेत् पुटपाकवत् ॥ ३३ ॥
ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचन्तस्य मुखे चिपेत्। [पाकः।
कास-श्वास-प्रतिश्याय-स्वरभङ्गाञ्जयेत्ततः॥३४॥विभीतक-पुट-
चूर्णं किञ्चिद् घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्द्दलैः।
वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्द-वह्निना ॥ ३५ ॥
तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितासमम्। [पाकः।
तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसार-सम्भवाः॥३६॥शुण्ठीपुट-
शुण्ठी-कल्कं विनिक्षिप्य-रसैरेरण्ड-मूलजैः।
विपचेत्पुटपाकेन तद्रसः चौद्र-संयुतः।

आमवात-समुद्भूतां पीड़ां जयति दुस्तराम् ॥२७॥ द्वितीय-युक्ती
सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् ।
सतैल-लवणस्तस्य रसश्चार्शोविकार-नुत् ॥२८॥ सूरण-पुटपाकः
शराव-सम्पुटे दग्धं शृङ्गं हरणजं पिबेत् ।
गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद् ध्रुवम् ॥२९॥ शृङ्गपुटपाकः
इति मध्य-खण्डे प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ क्वाथ-कल्पना ॥

पानीयं षोडश-गुणं क्षुसे द्रव्य-पले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेद् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥१॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्नि-साधितम् ।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥२॥
आहार-रस-पाके च सञ्जाते द्विपलोन्मितम् ।
वृद्ध-वैद्योपदेशेन पिबेत्क्वाथं सुपाचितम् ॥३॥
क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टम-षोडशैः ।
वात-पित्त-कफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥४॥
जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु ।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥५॥
क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद्रवस्तथा ।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत्कर्ष-सम्मितम् ॥६॥
गुडूची-धान्यकाऽरिष्ट-पद्मकारक्तचन्दनैः ।

गुडूच्यादि-गणःक्वाथः सर्व-ज्वर-हरः स्मृतः । [क्वाथः ॥
दीपनो दाह-हृल्लास-तृष्णा-छर्यरुची जयेत् ॥७॥गुडूच्यादि-
गुडूची पिप्पली-मूल नागरैः पाचनं स्मृतम् । [वातज्वरे
दद्याद्वात-ज्वरे पूर्ण-लिङ्गे सप्तम-वासरे॥८॥गुडूच्यादिपाचनम्
शालि पर्णी बला द्राक्षा गुडूची सारिवातथा। [पर्ण्यादिक्वाथः।
आसां क्वाथं पिबेत्कोष्णं तीव्र-वात-ज्वर-च्छिदम् ॥९॥शालि
काश्मरी सारिवा द्राक्षा-त्रायमाणामृताभवः । [क्वाथः
कषायः सगुडः पीतो वात-ज्वर-विनाशनः ॥१०॥ काश्मर्य्यादि
कट्फलेन्द्रयवापाठातिक्तामुस्तैः शृतं जलम् । [पाचनं पित्तज्वरे
पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्र-पित्तज्वरे नृणाम्॥११॥कट्फलादि
पर्पटी वासकस्तिक्ता कैराती धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः । [क्वाथः ।
पिपासा-दाह-पित्तास्रयुक्तं पित्त-ज्वरं जयेत् ॥१२॥ पर्पटादि
द्राक्षा हरीतकी-मुस्तं कटुकीकृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्त-ज्वरापहः ।
तृण्मूर्च्छा-दाह-पित्ता-स्रक्शमनो-भेदनः स्मृतः ॥१३॥
एकः पर्प्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वर विनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥१४॥द्राक्षादि क्वाथं
बीज-पुर-शिफा-पथ्यानागर-ग्रन्थिकैः शृतम्।[पाचनं श्लेष्मज्वरे
सक्षारं पाचनं श्लेष्म-ज्वरे द्वादश-वासरे ॥१५॥बीजपूरादि-
भूनिम्ब-निम्ब-पिप्पल्यःसटी-शुण्ठी-शतावरी । [क्वाथः
गुडूची बृहतीचेति क्वाथो हन्यात् कफज्वरम् भूनिम्बादि
पर्प्पटाब्दामृताविश्व-कैरातैः साधितं जलम् ॥१६॥

पञ्च-भद्रमिदं ज्ञेयं वात-पित्त-ज्वरापहम्। पञ्चभद्रम्॥
पटोल-त्रिफला-तिक्ता-शटी वासाऽमृताभवः। [वासादिक्वाथः।
क्वाथो मधु-युतः पीतो हन्यात् कफकृतं-ज्वरम्॥१७॥पटो-
लुद्रा-शुण्ठी-गुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च।
कफ-वाताधिके पेयो ज्वरे-वापित्रिदोषजे॥१८॥
कास-श्वासा-रुचिकरे-पार्श्व-शूलविधायिनि। लघुक्षुद्रादिक्वाथः
आरग्वध-कणामूल-मुस्ता-तिक्ता-भयाकृतः।
क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वात-कफोद्भवम्॥१९॥
आम-शूल-प्रशमनोभेदी दीपन-पाचनः। आराग्वधादिक्वाथः॥
अमृतारिष्ट-कटुका-मुस्ते न्द्रयव-नागरैः।
पटोल-चन्दनाभ्याञ्च पिप्पली-चूर्ण-युक्तम्॥२०॥
अमृताष्टकमेतच्च पित्त-श्लेष्म-ज्वरापहम्।
छर्द्यरोचक हृल्लासदाह-तृष्णा-विनाशनम्॥२१॥अमृता ष्टकं
कण्टकारी-द्वयं शुण्ठीधान्यकं सुरदारुच।
एभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्व-ज्वरविनाशनम्॥२२॥
॥ इति कण्टकारी पाचनं सर्वज्वरेषु॥—
शालि-पर्णी पृष्टि-पर्णी बृहती-द्वय गोक्षुरैः
बिल्वाग्निमन्थ-शोनाक-काश्मरी-पाटला-युतैः।
दशमूलमिति ख्यातं क्वथितं तज्जलं पिबेत्॥२३॥
पिप्पली चूर्ण संयुक्तं वातश्लेष्महरं परम्।
सन्निपातज्वरहरं सूतिका-दोष-नाशनं॥२४॥
शोषशोत्थभ्रम-स्वेद-कास-श्वास-विकार-नुत् [सन्निपातज्वरे।
हृत्कण्ठग्रह-पार्श्वार्त्ति-तन्द्रा-मस्तक-शूलहृत्॥२५॥ दशमूलं

अभया मुस्तधान्याकरक्त चन्दन पद्मकैः ।
वासकेन्द्रयवोशीर गुडूचीक्तत मालकैः ॥२६॥
पाठा नागर तिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक् ऋतम् ।
पिवेत्रिदोष ज्वरजित् पिपासाकासदाहनुत् ॥२७॥
प्रलापश्वासतन्द्राघ्नं दीपनं पाचनं परं । [सन्निपात ज्वरे ।
विण्मूत्रानिलविष्टम्भवमीशोषारुचिच्छिदम् ॥२८॥ अभयादिः
पिप्पलीपिप्पली-मूल चव्यचित्रकनागरैः ।
वचासातिविषाजाजीपाठा-वत्सकरेणुकैः ॥२९॥
किराततिक्तकं मूर्वासर्षपामरिचानिच ।
कटुकं पुष्करभार्गीविडङ्गकर्कटाह्वयम् ॥३०॥
अर्कमूल वृहत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यकश्वाजमोदाच शुकनासादिहिङ्गुभिः ॥३१॥
एतानि समभागानि गणोऽष्टविंशको मतः ।
कषायमुपभुञ्जीत वातश्लेषज्वरापहम् ॥३२॥
हन्ति वातं तथा शीतं क्लेदजं प्रवलं कफम् ।
प्रलाप श्चातिनिन्द्राश्च रोमहर्षारुचिस्तथा ॥३३॥
महावातेऽपतन्त्रे च सर्वगात्रेच शून्यताम् ।[सन्निपाते ।
अयं सर्व्वज्वरान् हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥३४॥ पिप्पल्यादिः
किरातकटुकीमुस्ताधान्येन्द्रयवनागरैः ।
दशमूल महादारुगजपिप्पलिकायुतैः ॥३५॥
क्वतः कषायः पार्श्वार्त्तिसन्निपातज्वरं जयेत् ।
कासश्वासवमीहिक्कातन्द्राहृद्ग्रहनाशनः ॥३६॥ अष्टादशाङ्गः
कट्फला ब्दुदभार्गीभिर्धान्य-रोहिष पर्प्पटैः ।

वचा हरीतकी शृङ्गी देवदारु महौषधैः ॥३७॥ [क्वाथः
क्वाथः कासं ज्वरं हन्ति श्वास श्लेष्मगल ग्रहान्। कट्फलादि-
क्वाथो जीर्णज्वरान् हन्ति गुडूच्यापिप्पलीयुतः ॥३८॥
तथा पर्प्पटजः क्वाथः पित्तज्वरहरःपरः।
निदिग्धिकाऽमृताशुण्ठी कषायं पाययेद्भिषक् ॥३९॥
पिप्पली-चूर्ण संयुक्तं श्वास कासार्त्तितापहम्। [दिजीर्णज्वरे
पीनसारुचिवैस्वर्य्य शूलाजीर्ण ज्वरच्छिदम् ॥४०॥ निदिग्धिका-
क्षुद्रा धान्याक शुण्ठीभिर्गुडूची मुस्त पद्मकैः।
रक्तचन्दन-भूनिम्ब पटोल वृष पौष्करैः।
कटुकेन्द्रयवाऽरिष्ट भार्गी पर्प्पटकैः समैः ॥४१॥ [ज्वरे
क्वाथं प्रातर्निषेवेत सर्व शीत ज्वरच्छिदम्। बृहत्क्षुद्रादिशीत-
मुस्ताक्षुद्रामृताशुण्ठी धात्रीक्वाथः समाक्षिकः ॥४२॥
पिप्पली चूर्ण संयुक्तो विषम ज्वर नाशनः। मुस्तादिविषमज्वरे
पटोल त्रिफला निम्ब द्राक्षपा शम्याक वासकैः॥४३॥ [ह्निकज्वरे
क्वाथः सिता मधु युतो जयेदैकाह्निकं ज्वरम्। पटोलादिएका-
गुडूची धान्य मुस्ताभिश्चन्दनोशीर नागरैः।
कृतं क्वाथं पिबेत् क्षौद्र सिता युक्तं ज्वरातुरः ॥४४॥ [ज्वरे
तृतीय ज्वर नाशाय तृष्णादाह निवारणम्। गुडूच्यादिः तृतीय
देवदारु शिवा वासा शालिपर्णी महौषधैः ॥४५॥
धात्री युक्तं शृतं शीतं दद्यान्मधु सितायुतम्। [चातुर्थकज्वरे
चातुर्थक ज्वरे श्वासे कासे मन्दाऽनले तथा॥४६॥ [देवदार्व्यादिः
गुडूची धान्यकोशीर शुण्ठी वालक पर्पटैः।
विल्वप्रतिविषा पाठा रक्तचन्दन वत्सकैः ॥४७॥

किरातमुस्तेन्द्रयवैः क्वथितं शिशिरं पिवेत्। [ज्वरातीसारे
सक्षौद्रं रक्त पित्तघ्नं ज्वरातीसार नाशनम् ॥४८॥वृहद् ह्रुच्यादि
नागरं कुटजो मुस्तममृताऽतिविषा तथा। [ज्वरातीसारे
एभिःकृतं पिवेत् क्वाथं ज्वरातीसार नाशनम्॥४९॥नागरादिः
धान्य वालक विल्वाब्द नागरैः साधितं जलम्।
आम शूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ ५० ॥धान्यपञ्चकम्
धान्य नागरजःक्वाथः पाचनो दीपनस्तथा। [गरम्
एरण्ड मूल युक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम् ॥ ५१ ॥[धान्यना-
वत्सकाऽतिविषा-विल्व मुस्त बालकजः श्रृतः।
अतीसारं जयेत्सामं चिरजं रक्त शूल जित् ॥५२॥वत्सकादिः
कुटजातिविषा पाठा धातकी लोध्रमुस्तकैः।
ह्रीवेर दाडिम युतैः कृतः क्वाथः समाक्षिकः ॥५३॥
पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टक संज्ञकः।
अतीसारान् जयेद्दाह रक्तशूलामदुस्तरान् ॥५४॥ कुटजाष्टकम
ह्रीवेरधातुकी लोध्र पाठा लज्जालु वत्सकैः।
धान्यकातिविषा मुस्ता गुडूची विल्वनागरैः ॥५५॥
कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम्।
अरोचकामशूलघ्नो ज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः ॥ ५६॥ ह्रीवेरादिः
धातुकीविल्व लोध्राणि पाटालज्जालुवत्सकैः।
धान्य कातिविषामुस्तबालकं गजपिप्पली।
एभिःकृतं श्रृतं शीतं शिशुभ्यः क्षौद्रसंयुतम् ॥५७॥
प्रदद्यादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये। धातक्यादिः
शालपर्णी बलाविल्वधान्यशुण्ठीकृतःश्रृतः ॥५८॥

आध्मानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत् । शालपर्ण्यादिः
गुडूच्यतिविषा शुण्ठी मुस्तैःक्वाथः कृतो जयेत् ॥ ५९ ॥
आमानुसक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचन-दीपनः । चातुर्भद्रकम्
यव धान्य पटोलानां क्वाथः सक्षौद्र शर्करः ॥६०॥
योज्य श्छर्द्यतिसारेषु विल्वाम्रास्थिभवस्तथा । इन्द्रयवादिः
त्रिफला देवदारुच मुस्ता मूषककर्णिका ॥६१॥
शिग्रुरेतैःकृतः क्वाथः पिप्पली-चूर्ण-संयुतः ।
विडङ्ग-चूर्ण-युक्तश्च कमिघ्नः क्रिमि रोगहा ॥६२॥ त्रिफलादिः
फलत्रिकाऽमृता तिक्ता निम्ब कैरात वासकैः ।[कादिः
जयेन्मधुयुतः क्वाथः कामला पाण्डुतान्तथा ॥६३॥ फलत्रि
पुनर्नवाऽभया निम्ब दार्वी तिक्त पटोलकैः ।
गुडची नागर युतैः क्वाथो गोमूत्र संयुतः ॥६४॥
पाण्डु कासोदर श्वासशूल सर्वाङ्ग शोथहा ।
वासा द्राक्षाभया क्वाथः पीतः सक्षौद्र शर्करः । [वासकक्वाथः
निहन्ति रक्त पित्तार्त्तिश्वास कासञ्च दारुणम् ॥६५॥रक्तपित्त
रक्त पित्तं क्षयं कासं श्लेष्म पित्त ज्वरन्तथा ।
केवलो वासकः क्वाथः पीतः क्षौद्रेण नाशयेत् ॥ ६६ ॥
वासा क्षुद्राऽमृता क्वाथः क्षौद्रेण ज्वर कासहा ।
कासघ्नः पिप्पलीचूर्णयुक्तः क्षुद्रामृतस्तथा ॥६७॥
क्षुद्रा कुलत्थ वासाभिर्नागरेण च साधितः ।
क्वाथः पुष्कर चूर्णाढ्यः श्वास कासौ निवारयेत् ॥६८॥
रेणुका पिप्पली क्वाथो हिङ्गु कल्केन संयुतः ।
पानादेवहि पञ्चापि हिक्का नाशयति क्षणात् ॥६९॥

विल्व त्वचो गुडूच्या वा क्वाथ: क्षौद्रेण संयुत: ।
जयेत्त्रिदोषजं छर्द्दिं पर्पट: पित्तजन्तथा ॥ ७० ॥

अथ गृध्रस्यां योगद्वयमाह ॥———

हिङ्गु पौष्कर चूर्णाढ्यो दशमूलसृतो जयेत् ।
गृध्रसीं केवलै: क्वाथ: शेफाली पत्रजस्तथा ।
[रास्नापञ्चकम्] रास्नामृता महादारु नागरैरण्डजं सृतम् ७१
सप्तधातुगते वाते सामिसर्वाङ्गगे पिवेत् ।
[रास्नासप्तकम्] रास्ना गोक्षुरकैरण्डदेवदारु पुनर्नवा ॥ ७२॥
गुडूच्यारग्वधश्चैव क्वाथमेषां विपाचयेत् ।
शुण्ठी चूर्णेन संयुक्तं पिवेज्जङ्घा कटी-ग्रहे ॥७३॥
पार्श्वपृष्ठोरु पीडायामामवाते सुदुस्तरे ।
[महारास्नादि:]रास्नाद्विगुण भागा स्यादेक भागा ततो परा७४
धन्वयासवलैरण्ड देवदारु सठी वचा ।
वासको नागरं पथ्या चव्यमुस्त पुनर्नवा ॥७५॥
गुडूची वृद्ध दारश्च शत पुष्पाच गोक्षुर: ।
अश्व-गन्धा प्रतिविषा कृतमाल शतावरी ॥७६॥
कृष्णासहचरश्चैव धान्यकं वृहती द्वयम् ।
एभि: कृतं पिवेत् क्वाथं शुण्ठी चूर्णेन संयुतम् ॥७७॥
कृष्णाचूर्णेन वा योग राज गुग्गुलुना-थवा ।
अजमोदादिना वापि तैलेनैरण्डजेन वा ॥७८॥
सर्व्वाङ्ग कम्पे कुब्जत्वे पक्षाघातेच वाहुके ।
गृध्रस्यामाम-वाते च श्लीपदे चापतानके ॥७९॥
अन्त्र-वृद्धौ तथाध्मामि जङ्घा जानु गदेऽर्द्दिते ।

शुक्रामये मेढ्र रोगे वन्ध्या योन्यामयेषु च ॥८०॥

महाराजादिराख्यातो मज्ञया गर्भकारणम् । महाराजादिः

एरण्डो वीजपूरश्च गोक्षुर हं हती द्वयम् ॥८१॥

अश्म भेदस्तथाविल्व एतन्मूलैः शृतःश्रुतः ।

एरण्ड तलं हिङ्ग्वाढ्यः सयवक्षार सैन्धवः ॥८२॥

स्तनस्कन्धकटी मेढ्र हृदयोर्या व्यथां जयेत् । एरण्डसप्तकः

नागरैरण्डजः क्वाथः क्वाथ इन्द्रयवस्य च ॥८३॥

हिङ्गु सौवर्चलोपेतौ वात शूल निवारणः ।

त्रिफलारग्वधः क्वाथः शर्करा क्षौद्र संयुतः ॥८४॥

रक्त पित्त हरो दाह पित्त शूल निवारणः । इति पित्तशूल

एरण्ड मूलद्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ॥८५॥

तत्क्वाथो यावशूकाढ्यः पार्श्व हृत् कफ शूलहा ।

दशमूलशृतः क्वाथः सयवक्षारसैन्धवः ॥८६॥

हृद्रोग गुल्म शूलानि कासं श्वासञ्च नाशयेत् ।

हरीतकी दुरालभ्या शतमालकगोक्षुरैः ॥८७॥

पाषाणभेदसहितैः क्वाथो माक्षिकसंयुतः । [मूत्रकृच्छे ।

विबन्ध मूत्रकृच्छ्रेच सदाहे सरुजे हितः ॥८८॥ हरीतक्यादि-

वीरतरुश्च वन्दाकाश्मः सहचर त्रयम् ।

कुश-द्वयं नलो गुन्द्रा वक पुष्पोऽग्निमन्थकः ॥ ८९ ॥

मूर्वा पाषाणभेदश्च श्योनाको गोक्षुरस्तथा ।

अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणोवरः ॥ ९० ॥

वीर तर्वादिरित्युक्तः शर्कराश्मरि कृच्छ्रहा ।

मूत्राघात वायुरोगान्नाशयेदखिलानपि ॥९१॥वीरतर्वादिः

एलामधुक गोकण्ट रेणुकैरण्डवासकः ।
कृच्छाश्मभेद सहितः क्वाथ एषां सुसाधितः ॥ ९२ ॥
शिलाजतु-युतः पेयः शर्करारश्मरि कृच्छहा । एलादिः ।
समूत्र-गोक्षुर-क्वाथः सितामाक्षिक संयुतः ॥ ९३ ॥
नाशयेन्मूत्र कृच्छ्राणि तथा चोष्ण समीरणम् ।
[अथ प्रमेहे] वत्थादार्व्यब्द द्राक्षाणां क्वाथो चौद्रेण मेहहा॥९४॥
वल्कल त्रिफला दार्वी मुस्ता बीजकजस्तथा ।
फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिबेत् ॥९५॥
निशा कल्क युतं सर्वप्रमेह विनिवृत्तये। फलत्रिकादिः ।
दार्वी रसाञ्जनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः ॥९६॥
कैरातश्च पिबेदेषां क्वाथं शीतं समाक्षिकम् ।
जयेत्सशूलं प्रदरं शीत श्वेतासितारुणम् ॥९७॥ दार्व्यादिः
न्यग्रोध प्लक्ष कोशाम्र वेतसो वदरी तुणिः ।
मधु यष्टी पियालश्च रोद्र द्वयमुदुम्बरः ॥९८॥
पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिश पिप्पलः ।
सल्लकी तिन्दुकी जम्बू-द्वयमाम्रतरुः शिवा ॥९९॥
कदम्ब ककुभी चैव भल्लातक फलानि च ।
न्यग्रोधादि गण क्वाथं यथालाभश्च कारयेत् ॥१००॥
अयं क्वाथो महाग्राही भग्नोभग्नश्च साधयेत् । [कषायः
योनिदोष-हरो दाहमेदोमेह विषापहः ॥१०१॥न्यग्रोधादि-
बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्य पाटलि स्तथा ।
क्वाथ एषां जयेन्मेदोदोषं चौद्रेण संयुतः ॥१०२॥
चौद्रेण त्रिफला-क्वाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः ।

शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोघ्नत् चौद्रसंयुतः ॥१०३॥
चव्य चित्रक विश्वानां साधितो देवदारुणा ।
क्वाथः चित्रचूर्णयुतो गोमूत्रेणोदरान् जयेत् ॥१०४॥
पुनर्नवामृतादारु पथ्या नागर साधितः ।
गोमूत्र गुग्गुलु युतः क्वाथः शोथोदरापहः ॥१०५॥
पथ्यारोहितक क्वाथं यवक्षार कणायुतम् ।
पिबेत्प्रातर्यकृत्प्लीहगुल्मोदर निवृत्तये ॥१०६॥
[अथशोथे] पुनर्नवा दारु निशा निशा शुण्ठी हरीतकी ।
गुडूचीचित्रकोभार्गी देवदारुकृतैः स्मृतः ॥१०७॥
पाणि पादोदरमुख प्राप्तं शोफं निवारयेत् ।
फल-त्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव पाचयेत् ॥१०८॥
वात-श्लेष्म-कृतं हन्ति शोथं व्रणज-सम्भवम् ।
[अथान्त्रवृद्धौ]रास्नामृता बला यष्टी गोकण्टैर ण्डजः स्मृतः१०९
एरण्ड तैल-संयुक्तो वृद्धिमन्त्र-भवां जयेत् ।

गण्डमालायां योग इयमाह ।——

काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठी चूर्णेन नाशयेत् ॥११०॥
गण्डमालान्तथाक्वाथः चौद्रेण वरुणत्वचः ।
साखोट वल्कल-क्वाथं गो-मूत्रेण युतं पिबेत् ॥१११॥
श्लीपदानां विनाशाय मेदो-दोष निवृत्तये ।
पुनर्नवा वरुणयोः क्वाथोऽन्तर्विद्रधिं जयेत् ॥११२॥
तथा शिग्रु भवः क्वाथो हिङ्गु सैन्धवसंयुतः ।
वरुणादि-गण-क्वाथमपक्वे मध्य विद्रधौ ॥११३॥

ऊषकादि-रजो युक्तं पिवेच्छमम-हेतवे ।
वरुणोवक पुष्पश्च विल्वापामार्ग चित्रकाः ॥११४॥
अग्निमन्थ द्वयं शिग्रु द्वयञ्च वृहती द्वयम् ।
सैरेयक त्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातकः ॥११५॥
अजाशृङ्गीच विम्बीच करञ्जश्च शतावरी ।
वरुणादि-गण क्वाथः कफ मेदो हरः स्मृतः ॥११६॥
हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाभ्यन्तरविद्रधीन् । वरुणादिः ।
खदिर त्रिफला क्वाथो महिषो घृत संयुतः ॥११७॥
विडङ्ग चूर्ण युक्तश्च भगन्दर विनाशनः ।
[अथो पदंशे]पटोल त्रिफला निम्बकिरात खदिरासनैः ॥११८॥
क्वाथः पीतो जयेत्सर्वानुपदंशान् सुगुग्गुलुः ।
अमृतेरण्ड वासानां क्वाथ एरण्ड तैल युक् ॥११९॥
पीतः सर्वाङ्ग सञ्चारिं वातरक्तं जयेद्ध्रुवम् ।
पटोल त्रिफला तिक्ता गुडूचीच शतावरी ॥१२०॥
एतत्क्वाथो जयेत्पीतो वातास्रं दाह संयुतम् । पटोलादिः ।
क्वाथोऽवलाजचूर्णाढ्यो धात्री खदिर सारयोः ॥१२१॥
जयेत् सुशीलितो नित्यं श्वित्रं पथ्याशिनां नृणाम् । अवलाजादिः
मांञ्जिष्टा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशा मृताः ॥१२२॥
[ ]ञ्चैषां कृतः क्वाथो वात रक्त विनाशनः । [ष्टादिः
पामा-कपालिका कुष्टं रक्त मण्डल जिन्मतः ॥१२३॥लघुमञ्जि-
मञ्जिष्टा मुस्त कुटजगुडूची कुष्ट नागरैः ।
भार्गी क्षुद्रा वचा निम्ब निशा द्वय फल त्रिकैः ॥१२४॥
पटोल कटुका मूर्व्वा विडङ्गासन चित्रकैः ।

शतावरी त्रायमाणा कणेन्द्रयव वासकैः ॥१२५॥
भृङ्गराज महादारु पाठा खदिर चन्दनैः ।
त्रिवृद्वरुणकैरात वाकुची कृतमालकैः ।
शाखोटक महानिम्ब करजाति विषाजलैः ॥११६॥
इन्द्रवारुणिकानन्ता सारिवापर्पटैः समैः
एभिः कृतं पिवेत् क्वाथं कणा गुग्गुलु संयुतम् ।
अष्टादशेषु कुष्टेषु वात रक्तेऽर्द्दिते तथा ॥१२७॥
उपदंशे श्लीपदेच प्रसुप्ती पक्ष घातके । [छादिः
मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्टादिः प्रशस्यते ॥१२८॥ वृहन्मञ्जि-
पथ्याच धात्री भूनिम्ब निशानिम्बामृतायुतैः
कृतः क्वाथः षडङ्गोऽयं सगुडः शीर्ष शूल हृत् ॥१२९॥
भूशङ्ख कर्णशूलानि तथार्द्धशिरसो रुजम् ।
सूर्य्यावर्त्तं शङ्खकञ्च दन्तपानञ्च तद्रुजम् ॥१३०॥
नक्तान्ध्यं पटलं शुक्रं चक्षुः पीडां व्यपोहति । पथ्यादिः ।
वासा विश्वामृता-दार्वीरक्त चन्दन चित्रकैः ॥१३१॥
भूनिम्व निम्बकटुकापटोल त्रिफलाम्बुदैः ।
यव कालिङ्ग कुटजैः क्वाथः सर्वाचि रोगहा ॥१३२॥
वैस्वर्यं पीनसं श्वासं नाशयेदुरसः क्षतम् । वासादिः ।
अमृता त्रिफला क्वाथः पिप्पलीचूर्ण संयुतः ॥१३३॥
सक्षौद्रः शीतलो नित्यं सर्व्वं नेत्र व्यथां जयेत् । अमृतादिः ।
अश्वत्थोदुम्वर प्लक्ष वट-वेतसजः स्मृतः॥१३४॥
अथ शोथोपदंशानां नाशनः क्षालनः स्मृतः । इतिक्वाथः ।
[प्रमथ्या] प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्य पलात्कल्कीकृतात्सृता ॥१३५॥

तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पल द्वयम्।
मुस्तकेन्द्रयवैः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता ॥१३६॥
सुशीता मधु संयुक्ता रक्तातीसारनाशिनी।
[यवागू]साध्यं चतुःपलं द्रव्यं चतुःषष्टि-पलेऽम्बुनि ॥ १३७ ॥
तत्क्वाथेनार्द्ध-शिष्टेन यवागूं साधयेद्घनाम्।
आम्राऽम्रातक-जम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुधः ॥१३८॥
यवागूं शालिभिर्युक्तान्तां भुक्ता ग्रहणीं जयेत्।
[यूषः] कल्क-द्रव्य पलं शुण्ठी-पिप्पली-चार्द्धकर्षिका ॥१३९॥
वारि-प्रस्थेन विपचेत्स द्रवो यूष उच्यते।
कुलत्थ-यवकोलैश्च मुद्गैर्मूलक-शुष्ठिकैः ॥१४०॥
शुण्ठी-धान्याक-युक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः।
सप्त-मुष्टिक इत्येषः सन्निपात-ज्वरान् जयेत् ॥१४१॥
आमवात-हरः कण्ठ-हृद्वक्त्राणां विशोधनः। सप्तमुष्टिकयूषौ
क्षुसं द्रव्य-पलं साध्यं चतुःषष्टि-पले जले ॥१४२॥
अर्द्ध-शिष्टञ्च तद्देयं पाने भक्तादि-सम्बिधौ।
उशीर पर्पटोदीच्यमुस्त-नागर-चन्दनैः ॥१४३॥ [काथमा
जलं सृतं हिमं पेयं पिपासा-ज्वर-नाशनम्। इति पानादि-
अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थ-नार्द्धकेन वा ॥१४४॥
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं पिबेत्।
श्लेष्मामवात-मेदोघ्नं वस्ति-शोधन-दीपनम् ॥१४५॥ [दकम्
कास-श्वास-ज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि। इतिउष्णो-
[क्षीरपाक विधिः]क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥१४६॥

[अथान्नप्रक्रिया] अथान्नप्रक्रिया चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ॥१४७
यवागूः षड्गुण-जले सिद्धा स्यात्कृशरा घना ।
तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥१४८॥
यवागू-र्ग्राहिणी बल्यातर्पणी-वात-नाशिनी । इति यवागूः
विलेपीच घनासिक्थैरसिद्धा नीरे चतुर्गुणे ॥१४९॥
विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्त नाशिनी । इति विलेपी
द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दश-गुणे जले ॥१५०॥
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्घनः स्मृतः ।
पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातु पुष्टिदा ॥१५१॥
यूषोवल्यस्तनोकण्ठ्योलघुपाकी कफापहः । पेयायूषौ
जले चतुर्दश-गुणे तण्डुलानां चतुःपलम् ॥१५२॥
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं सभक्तो मधुरो लघु । इति भक्तः ।
नीरे चतुर्दश-गुणे सिद्धो मण्डस्त्व सिक्थकः ॥१५३॥
शुण्ठी-सैन्धव संयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः । इतिशुद्धमण्डः।
धान्य-त्रिकटु-सिन्धूत्थ-युक्तस्तक्रेण योजितः ॥१५४॥
भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्ट-गुणः स्मृतः ।
दीपनः प्राणदो वस्ति शोधनो रक्त वर्द्धनः ॥१५५॥ [मण्डः
ज्वर-जित्सर्व-दोषघ्नो मण्डोऽष्ट-गुणमुच्यते । इत्यष्टगुण-
सुकण्डितैस्तथाभृष्टैर्वाद्यमण्डो यवैर्भवेत् ॥१५६॥
कफ-पित्त-हरः कण्ठ्यो रक्त-पित्त-प्रसादनः । इतिवाद्यमण्डः
लाजै र्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाज मण्डःप्रकीर्त्तितः । [मण्डः
[श्लेष्म-पित्त-हरो ग्राही पिपासा ज्वर-जिन्मतः ॥१५७॥ लाज-

इति क्वाथादिक-ल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

[अथ फाण्टकल्पना] क्षुसे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत्
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात् ॥१॥
सःस्याच्चूर्णं द्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
मधुश्वेतागुडादींश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥
मधूक पुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूषकम् ।
मृणालं कमलं लोध्रं कश्मारी नागकेशरम् ॥३॥
त्रिफला सारिवा द्राक्षा लाजा कोष्णजले क्षिपेत् ।
सिता मधुयुता पेया फाण्टोवासौ हिमोऽथवा ॥४॥
वात पित्तज्वरं दाहं तृष्णा मूर्च्छा रति भ्रमान् ।
रक्त पित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा ।इतिमधूकफाण्टः।
आम्रजम्बू किशलयैः वटसुङ्ग प्ररोहकैः॥५॥
उशीरेण कृतः फाण्टः सक्षौद्रो ज्वरनाशनः । [दिफाण्टः
पिपासा छर्द्यतीसारान्मूर्च्छां जयति दुस्तराम् ॥६॥ आम्रा-
मधूक पुष्प कश्मारी चन्दनोशीर धान्यकैः ।
द्राक्षयाच कृतः फाण्टः शीतः शर्करयायुतः॥७॥[म्रादिफाण्टः
तृष्णा पित्तहरः प्रोक्तो दाह मुर्च्छा भ्रमान्जयेत् ।लघु मधूकपु-
[मन्थः] मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेनचात्रैव कथ्यते ॥८॥
जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥९॥
खर्जूर-दाडिमी-द्राक्षा-तिन्तिडी-काम्बिका-मलैः ।[दिमन्थः
सपरूषैः कृतो मन्थः सर्व-मद्य-विकार-नुत् ॥१०॥खर्जूरा-
क्षौद्र युक्ता मसूराणां सक्तवो दाडिमाम्भसा । [दिमन्थः

[अथान्नप्रक्रिया]अथान्नप्रक्रिया चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात्॥१४७
यवागूः षड्गुण-जले सिद्धा स्यात्कृशरा घना ।
तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥१४८॥
यवागू-र्ग्राहिणी बल्यातर्पणी-वात-नाशिनी । इति यवागूः
विलेपीच घनासिक्थैरसिद्धा नीरे चतुर्गुणे ॥१४९॥
विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्त नाशिनी । इति विलेपी
द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दश-गुणे जले ॥१५०॥
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्घनःस्मृतः ।
पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातु पुष्टिदा ॥१५१॥
यूषोबल्यस्तनोकण्ठ्योलघुपाकी कफापहः । पेयायूषौ
जले चतुर्दश-गुणे तण्डुलानां चतुःपलम् ॥१५२॥
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं सभक्तो मधुरो लघु । इति भक्तः ।
नीरे चतुर्दश-गुणे सिद्धो मण्डस्त्व सिक्थकः ॥१५३॥
शुण्ठी-सैन्धव-संयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः । इतिशुद्धमण्डः।
धान्य-त्रिकटु-सिन्धूत्थ-युक्तस्तक्रेण योजितः ॥१५४॥
भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्ट-गुणः स्मृतः ।
दीपनः प्राणदो वस्ति शोधनो रक्त वर्द्धनः ॥१५५॥ [मण्डः
ज्वर-जित्सर्व-दोषघ्नो मण्डोऽष्ट-गुणमुच्यते । इत्यष्टगुण-
सुकण्डितैस्तथाभृष्टैर्वाट्यमण्डो यवैर्भवेत् ॥१५६॥
कफ-पित्त-हरः कण्ठ्यो रक्त-पित्त-प्रसादनः । इतिवाट्यमण्डः
लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाज मण्डः प्रकीर्त्तितः । [मण्डः
[श्लेष्म-पित्त-हरो ग्राही:पिपासा ज्वर-जिन्मतः ॥१५७॥लाज-

इति क्वाथादिक-रचना नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्याय:।

[अथ फाण्टकल्पना] क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत्
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात् ॥१॥
स:स्याच्चूर्ण द्रव: फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम्।
मधुश्वेतागुडादींश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥
मधूक पुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूषकम्।
मृणालं कमलं लोध्रं कश्मारी नागकेशरम् ॥३॥
त्रिफला सारिवा द्राक्षा लाजा कोष्णजले क्षिपेत्।
सिता मधुयुता पेया फाण्टोवासौ हिमोऽथवा ॥४॥
वात पित्तज्वरं दाहं तृष्णा मूर्च्छा रति भ्रमान्।
रक्त पित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा।इतिमधूकफाण्ट:।
आम्रजम्बू किशलयै: वटशुङ्ग प्ररोहकै:॥५॥
उशीरेण कृत: फाण्ट: सक्षौद्रो ज्वरनाशन:। [द्विफाण्ट:
पिपासा छर्द्यतीसारान्मूर्च्छां जयति दुस्तराम् ॥६॥ आम्रा-
मधूक पुष्प कश्मारी चन्दनोशीर धान्यकै:।
द्राक्षयाच कृत: फाण्ट: शीत: शर्करयायुत:॥७॥[आम्रादिफाण्ट:
तृष्णा पित्तहर: प्रोक्तो दाह मुर्च्छा भ्रमान्जयेत्।लघु मधूकपु-
[मन्थ:] मन्थोऽपि फाण्टभेद: स्यात्तेनचात्रैव कथ्यते ॥८॥
जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत्।
मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥९॥
खर्जूर-दाडिमो-द्राक्षा-तिन्तिडी-काश्चिका-मलै:।[दिमन्थ:
सपरूषै: कृतो मन्थ: सर्व-मद्य-विकार-नुत् ॥१०॥खर्जूरा-
क्षौद्र युक्ता मसूराणां सक्तवो दाडिमाम्भसा। [दिमन्थ:

मथिता वारयन्त्याशु च्छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ॥११॥ मसूरा-
प्लाविते: शीत-नीरेण सप्तेतथैव सक्तुभि: ।
नाति-सान्द्र-द्रवे-मन्थस्तृष्णा-दाहास्र पित्तहा ॥१२॥

[हिमकल्पना] चतुर्थोऽध्याय: ।
क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक्षड्भि नीरपलै: प्लुतम् ।
निशोषितं हिम: स: स्यात्तथा: शीत कषाऽव: ॥१॥
तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्व्वत्रैवैष निश्चय: ।
आम्र जम्बं च ककुभं चूर्णी कृत्य जले क्षिपेत् ॥२॥
हिमं तस्य पिवेत्प्रात: सक्षौद्रं रक्त-पित्त-जित् ।आम्रादिहिम:
मरिच मधु यष्टीचं काकोडुम्बर-पल्लवम् ॥३॥
नौलोत्पलं हिमस्तस्य तृष्णाछर्दि निवारण: ।मरिचादिहिम:
नीलोत्पलं वला द्राक्षा मधूकं मधुकं तथा ॥४॥
उशीरं पद्मकञ्चैव काश्मरीच परूषकम् ।
एतच्छीत-कषायश्च वात पित्त ज्वरान् जयेत् ॥ ५॥
सप्रलाप-भ्रमछर्दिमोहतृष्णानिवारण: । नोलोत् पलादि:
अमृताया हिम: पेयो जीर्ण-ज्वर-हर: स्मृत: ॥६ ॥
वासायाश्च हिम: कास रक्त पित्त ज्वरान् जयेत् । अमृतादि:-
[धान्यादिहिम:]प्रात: सशर्कर: पेयो हिमो धान्यक सम्भव:
अन्तर्द्दाहं तथातृष्णां जयेच्छीतो विशोधन: ॥७॥
धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षा पर्पटयोर्हिम:
रक्तपित्त ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥८॥

[कल्क कल्पना] पञ्चमोऽध्यायः।

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं पिवेत्।
प्रक्षेपावापि कल्कास्ते तन्मानं कर्ष सम्मितम् ॥१॥
कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुण-मात्रया।
सितां गुडं समं दद्याद् द्रवादेयाश्चतुर्गुणाः ॥२॥
त्रि-वृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धा-थवा कणाः।
पिवेत्पिष्टा दशदिनं तथाचैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥
एवं विंशद्दिनं सिद्धं पिप्पली वर्द्धमानकम्।
अनेन पाण्डु वातास्र कास श्वासारुचि-ज्वराः ॥ ४ ॥
उदरार्शः क्षय श्लेष्मवातानश्यन्त्युररोगहः पिप्पली-वर्द्धमानं
लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रण-शोधन-रोपणः।
भक्षणाच्छर्दि-कुष्ठानि पित्त श्लेष्म कृमीन् जयेत् ॥५॥
महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः।
शुद्धकल्कोरसो नस्यतिल-तैलेन मिश्रितः।
वात-रोगान् जयेत्तीव्रान्विषम-ज्वर-नाशनः ॥ ६॥
पक्व-कन्दरसो मत्स्य-गुटिका निस्तुषीकृताः।
पाटयित्वाच मध्यस्थं दूरी कुर्य्यात् तदङ्कुरम् ॥७॥
तदुग्र-गन्धनाशाय रात्रौ तक्रे विनिक्षिपेत्।
अपनीयच तन्मध्याच्छिलायां पेषयेत्ततः।
तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् ॥८॥
सौवर्च्चलं यवानीञ्च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम्।
कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि कारयेत्।
एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्ष-प्रमाणतः ॥९॥

खादेदग्नि वलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया ।
अनुपानं ततः कुर्य्यादेरण्ड शृत-मन्वहम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितश्चापतन्त्रकम् ।।१०।।
अपस्मार मथोन्मादमूरुस्तम्भञ्च गृध्रसीम् ।
उरः पृष्ठ कटी पार्श्वं कुक्षि पीड़ां क्रिमीन् जयेत् ।।११।।
अजीर्णमातपं रोषमतिनीरंपयो गुडम् ।
रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ।।१२।।
मद्यं मांसन्तथाम्लञ्च रसं सेवेत नित्यशः । इति रसोनकल्कः ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं भल्लातकफलानिच ।
एतत्कल्कश्च सक्षौद्रऊरुस्तम्भ निवारणः ।।१३।
विष्णुक्रान्ता जटा कल्कः सिता क्षौद्र घृतैर्युतः ।
परिणाम भवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ।
शुण्ठीतिलगुडैः कल्कं दुग्धेन सह योजयत् ।।१४।।
परिणाम भवं शूलमामवातञ्च नश्यति ।
अपामार्गस्य वीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।
पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ।।१५।।
वदरी मूलकल्केन तिल कल्कश्च योजितः ।
मधुक्षीरयुतः कुर्य्याद्रक्तातीसार नाशनम् ।।१६।।
कुष्माण्ड्करसैःपिष्टां लाक्षां कर्षद्वयं पिवेत् ।
रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगञ्च नाशयेत् ।।१७।।
तण्डुलीयजटाकल्कः सक्षौद्रः सरसाञ्जनः ।
तण्डुलोदकसम्पीतो रक्तप्रदरनाशनः ।।१८।।
अङ्कोल मूलकल्कश्च सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।

अतीसारहरः प्रोक्तस्तथाविषहरः स्मृतः ॥१९॥
वन्ध्याकर्कोटिकामूलं पाटलाया जटाऽथवा ।
घृतेन बिल्वमूलं वा द्विविधं नाशयेद्विषम् ॥२०॥
अभयासैन्धवकणाशुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा ।
पथ्यासैन्धवशुण्ठीभिः कल्को दीपनपाचनः ॥२१॥
त्रिवृत्पलाशबीजानि पारसीकयवानिका ।
कम्पिल्लकं विडङ्गञ्च गुडश्च समभागिकः ॥२२॥
तक्रेण कल्क एतेषां पीतः क्रिमिगणापहः ।
नवनीततिलैः कल्को जेता रक्तार्शसां स्मृतः ॥२३॥
नवनीतसिता नागकेशरैश्चापि तद्विधः ।
पीतो मसूरयूषेण कल्कःशुण्ठीसलाट्जः ।
जयेत्संग्रहणीं तद्वत्तक्रेण वृहतीभवः ॥२४॥

[चूर्णकल्पना] षष्टोऽध्यायः ।

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोद्रस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥१॥
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥२॥
लिह्याच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥३॥
चूर्णावलेह-गुटिकाकल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥४॥
यथा तैलं जले प्राप्तं क्षणेनैव प्रसर्पयेत् ।
अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥५॥

द्रवेण यावतास्यक्चूर्णं सर्व्वं प्लुतं भवेत् ।
भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥६॥
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवस्तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरविनाशनः ॥७॥ [चूर्णम्
भेदी रुचिकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः । आमलक्यादि-
मधुना पिप्पलीचूर्णं लिह्यात्कासज्वरापहम् ॥८॥
हिक्काश्वासहरं कण्ठ्यं प्लीहघ्नं बालकोचितम् । मधुपिप्पली
एका हरीतकी योज्या द्वौ तु योज्यौ विभीतकौ ॥९॥
चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ।
त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् ॥१०॥
दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयान् जयेत् ॥११॥ इति त्रिफला ।
पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिस्त्र्यूषणमुच्यते ।
दीपनं श्लेष्ममेदोघ्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥१२॥
जयेदरोचकं सामं मेहगुल्मगलामयान् । त्र्यूषणम्
पिप्पलीचव्य विश्वाह्वा पिप्पली मूलचित्रकैः ॥१३॥
पञ्चकोल मिति ख्यातं रुच्यं पाचनदीपनम् ।
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥१४॥ पञ्चकोलम्
त्रिगन्धमेलात्वक् पत्रैश्चातुर्जातं सकेशरैः ।
त्रिगन्ध स चतुर्जातं रूक्षोष्णं लघुपित्तकृत् ॥१५॥ [जातकम्
वर्ण्यं रुचिकरन्तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयान्जयेत् । त्रिगन्ध चातु-
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा ॥१६॥
मेदा चान्या महामेदा जीवन्ती मधुकन्तथा ।

मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवनीयोगणस्स्मृतः ॥१७॥

जीवनीय गणः स्वादुर्गर्भसन्धानकारकः ।

स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः स्निग्धः शीतस्तृषापहः ॥१८॥

रक्तपित्तं क्षयं शोथं ज्वरादाहानिलान् जयेत् ।जीवनीयगणः

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा ॥१९॥

ऋद्धिवृद्धी च तैः सर्व्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ।

अष्टवर्गो बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमो गुणैः ॥२०॥अष्टवर्गः

सिन्धुसौवर्च्चलञ्चैव विडं सामुद्रिकं गडम् ।

एकद्वित्रिचतुः पञ्चलवणानि क्रमाद्विदुः ॥२१॥

तेषु मुख्यं सैन्धवं स्याद्युक्ते तत्प्रयोजयेत् ।

सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥२२॥

मधुरं स्वष्टविष्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् । [पञ्चकम्

वीर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम् ॥२३॥ लवण-

स्वर्जिकायावशूकश्च क्षारयुग्ममुदाहृतम् ।

ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ॥२४॥

क्षाराश्चान्येऽपि गुल्मार्शोग्रहणीरुक्छिदः सराः ।

पाचनाः क्रिमिपुंस्त्वघ्नाःशर्कराश्मरिनाशनः ॥२५॥ क्षाराः

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं सटी ।

त्रिकटुग्रन्थिकं मूर्वा गुडूचीधन्वयासकः ॥२६॥

कटुकीपर्पटीमुस्तं त्रायमाणञ्च बालकम् ।

निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टीसवत्सकः ॥२७॥

यवानीन्द्रयवोभार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रजाः ।

वचात्वक्पद्मकोशीरं चन्दनातिविषावला ॥२८॥

शालिपर्णी पृष्टपर्णी विडङ्गं तगरस्तथा ।
चित्रको देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥२६॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली-पत्रजं जातिपत्रकम् ॥३०॥
तालीशपत्रञ्च तथा समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्वचूर्णस्य चार्द्धांशञ्चैरातं निक्षिपेत्सुधीः ॥३१॥
एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोष-त्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्रकार्या विचारणा ॥३२॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुकांश्च धातुस्थान् विषम ज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि साधयेत् ॥३३॥
शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
श्वासं कासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥३४॥
त्रिक-पृष्ठ-कटी-जानु-पार्श्व-शूल-निवारणम् ।
शीताम्बुना पिबेद्धीमान् सर्व-ज्वर-निवृत्तये ॥३५॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम्॥३६[सुदर्शनचूर्णम्
कास-श्वास-ज्वर-हरी त्रिफला पिप्पली-युता ।
चूर्णिता मधुना लीढा भेदनी चाग्निबोधिनी ॥३७॥
कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शटी शृङ्गीच पौष्करम् ।
चूर्णमेषाञ्च मधुना शृङ्गवेर-रसेन वा ॥३८॥
लिहेत् ज्वरहरं कण्ठ्य कास श्वासाऽरुचीर्जयेत् ।
वायुं छर्दिं तथा शूलं क्षयञ्चैव व्यपोहति३६कट्फलादिचूर्णम्
शृङ्गी प्रतिविषा कृष्णाचूर्णिता मधुना लिहेत् । [चूर्णम् ।

श्वास कास-ज्वर च्छर्दि शान्त्यै वा केवलां विषाम्॥४०॥ शुण्ठ्यादि
शुण्ठी-प्रतिविषा-हिङ्गु-मुस्ता-कुटज-चित्रकैः।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामाती-सार-नाशनम् ॥४१॥
हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु-सौवर्च्चलं वचा।
हिङ्गु चेतिकृतं चूर्णं पिवेदुष्णेन वारिणा ॥४२॥
आमातीसार-शमनं ग्राहिचाग्नि-प्रवोधनम्।
मुस्तमिन्द्रयवं विल्वं लोध्रं मोचरसन्तथा ॥४३॥
धातकीं चूर्णयेत्तक्र-गुडाभ्यां पाययेत् सुधीः।
सर्वातीसार-शमनं निरुणद्धि प्रवाहिकाम् ॥४४॥ [र्णम्
लघु गङ्गा धरं नाम चूर्णं संग्राहकं परम्। लघुगङ्गाधरचू-
मुस्ता-रलक-शुण्ठी भिर्धातकी लोध्र-वालकैः ॥४५॥
विल्व-मोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयव-वल्लकैः।
आम्र-वीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णकैः ॥४६॥
चौद्र-तण्डुल पानीय पीतैर्याति प्रवाहिका।
सर्व्वातीसार-ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ॥४७॥
वृद्ध-गङ्गा-धरं चूर्णं सरिद्वेगेऽपि बन्धकम्। वृद्धगङ्गाधर-चूर्णम्
तक्रेण यः पिवेन्नित्यं चूर्णं मरिच सम्भवम् ॥४८॥
चित्र-सौवर्चलोपेतं ग्रहणी तस्य नश्यति।
उदर प्लीह मन्दाग्निगुल्मार्शोनाशनं भवेत् ४८ मरिचाद्यंचूर्णम्
अष्टौ भागाः कपित्थस्य षड्भागा शर्करा मता।
दाडिमं तिन्तिडीकञ्च श्रीफलं धातकी तथा ॥५०॥
अजमोदाच पिप्पल्यः प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः।
मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकन्तथा ॥५१॥

सौवर्चलं यवानीच चातुर्जातं सचित्रकम् ।
नागरञ्चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्म-चूर्णिताः ॥५२॥
कपित्थाष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्गलामयान् ।
अतीसारं क्षयंगुल्मं ग्रहणीञ्च व्यपोहति ।कपित्थाष्टक चूर्णम्
दाड़िमे द्विपले ग्राह्ये खण्डादष्टपलानिच ॥५३॥
त्रिगन्धस्य पलं चैकं त्रिकटोश्च पलत्रयम् ।
एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्याद्दाड़िमाष्टकम् ॥५४॥
रुचिकृद्दीपनं सर्थ्यं ग्राहिकासज्वरापहम् । दाड़िमाष्टकम् ।
दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम् ॥५५॥
पिप्पली पिप्पली-मूलं यवानी मरिचन्तथा ।
धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पल-सम्मिता ॥५६॥
कर्ष-मात्रातुगाक्षीरीत्वक्पत्रैलाश्च केशरम् ।
प्रत्येकं कोलमात्रा स्युस्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकम् ॥५७॥
अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीञ्च गल ग्रहम् । [माष्टकम् ।
मन्दाग्निं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥५८॥वृद्ध दाड़ि-
लवङ्गं शुद्धकर्पूर मेलात्वग्नागकेसरम् ।
जातीफल मुशीरञ्चनागरं कृष्णजीरकम् ॥५९॥
कृष्णागुरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ।
चन्दनं तगरं वालं कंक्कोलञ्चेति चूर्णयेत् ॥६०॥
समभागानि सर्व्वाणि सर्वेभ्योर्द्धासिता भवेत् ।
लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्नि दीपनम् ॥६१॥
रोचनं तर्प्पणं हृद्यं त्रिदोषघ्नं वलप्रदम् ।
हृद्रोगं कण्ठरोगञ्च कासं हिक्काञ्च पीनसं ॥६२॥

यक्ष्माण' तमकंश्वासमतीसारमुर:चतं ।
प्रमेहा रुचि गुल्मादीन्ग्रहणी मपिनाशयेत्६३लवङ्गाद्यं चूर्णम
जातीफलं लवङ्गैलापत्र त्वम्नागकेशरम् ।
कर्पूर चन्दन तिलै स्त्वकचीरीतगरामलै: ॥६४॥
तालीस पिप्पली पथ्या स्थूलजीरकचित्रकै: ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचै: समभागविचूर्णितै: ॥६५॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि कुर्य्याद्भङ्गाश्च तावतीम ।
सर्व्वचूर्णसमादेया शर्कराच भिषग्वरै: ॥६६॥
कर्षमात्रं तत: खादेन्मधुना प्लावितं सुधी: ।
अस्य प्रभावाद् ग्रहणीकासश्वासारुचिच्चया: ॥६७॥
वातश्लेष्म प्रतिश्याया: प्रशमं यान्ति वेगत: जातीफलाद्य 'चूर्णम्
मरिचं नागपुष्पाणि तालीसं लवणानिच ॥६८॥
प्रत्येकमेकभागा:स्यु: पिप्पली मूलचित्रकै: ।
त्वक्कणातिन्तिडीकश्च जीरकश्च द्विभागकम् ॥६९॥
धान्याम्लवेतसौ विश्वभद्रैला वदराणिच ।
अजमोदा जलधरा प्रत्येकं स्युस्त्रिभागका: ॥७०॥
सर्व्वौषधिचतुर्थांशं दाडिमस्य फलं भवेत् ।
द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सितादेयाद्धमात्रया ॥७१
महाखाण्डवसंज्ञ: स्याच्चूर्णमेतत्सुरोचनम् ।
अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसार नाशनम् ॥७२॥
हृद्रोग कण्ठजठरं मुखरोग प्रणाशनम् ।
विसूचिकां तथाध्मान मर्शो गुल्मक्रिमीनपि ॥७३॥
छर्दिं पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतदपोहति।महाखाण्डवचूर्णम्

चित्रकं त्रिफलाव्योषं जीरकं हपुषा वचा ॥७४॥
यवानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाजगन्धिका ।
अजमोदा शटीधान्यं विडङ्गं स्थूलजीरकः ।
हेमाह्वापौष्करं मूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ॥७५॥
कुष्ठञ्चेति समांशानि विशाला स्याद् द्विभागिका ।
त्रिवृत्त्रिभागा विज्ञेयादन्त्याः भागत्रयं भवेत् ॥७६॥
चतुर्भागा सातला स्यात्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
पाचनस्नेहनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य देहिनः ॥७७॥
दद्याच्चूर्णं विरेकाय सर्वं रोगप्रणाशनम् ।
हृद्रोगे पाण्डुरोगेच कासे श्वासे भगन्दरे ॥७८॥
मन्दाग्नौच ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्याञ्च गलग्रहे ।
दद्याद्युक्तानुपानेन तथाश्माने सुरादिभिः ॥७९॥
गुल्मे वदरनीरेण विड्भङ्गे दधिमस्तुना ।
उष्णाम्बुभिरजीर्णेच हृच्चाम्लैः परिकर्त्तेषु ॥८०॥
उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तक्रेण वा गवाम् ।
प्रसन्नयावातरोगे दाडिमाम्भोभिरर्शसि ॥८१॥
द्विविधेच विषे दद्याद्घृतेन विषनाशनम् ।
चूर्णं नारायणं नाम दुष्ट रोम गणापहम् । नारायणचूर्णम्
हपुषा त्रिफलाचैव त्रायमानाच पिप्पली ॥८२॥
हैमवती त्रिवृच्चैव शातला कटुकावचा ।
नीलिनी सैन्धवं कृष्णालवणञ्चेति चूर्णयेत् ॥८३॥
उष्णोदकेन मूत्रेण दाडिम त्रिफलारसैः ।
तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः ॥८४॥

अजीर्णे प्लीहगुल्मेषु शोफार्शो विषमाग्निषु ।
हलीमका मलापाण्डु कुष्ठाध्मानोदरेष्वपि । हपुषाद्यं चूर्णम्
शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्वक्सौवर्चलन्तथा ॥८५॥
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् ॥८६॥
आध्मानजठरार्शोघ्नमामवातहरं स्मृतम् । शुण्ठ्याद्यं चूर्णम्
कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात्पलोन्मिता ॥८७॥
खण्डात्पलञ्च विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
कर्षोन्मितं लिहेदेतत्क्षौद्रेणाध्माननाशनम् ॥८८॥
गाढविट्कोदरकफान् पित्तं शूलानि नाशयेत् ।कृष्णाद्यंचूर्णम्
लवण त्रितयं क्षारौ शतपुष्पाद्वयं वचा ।
अजमोदाजगन्धाच हपुषाजीरक द्वयम् ॥८९॥
मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।
हिङ्गुञ्च हिङ्गुपत्रीच शटी पाठोपकुञ्चिका ॥९०॥
शुण्ठी चित्रकचव्यानि विडङ्गञ्चाम्लवेतसम् ।
दाडिमं तिन्तिडीकञ्च त्रिवृद्दन्ती शतावरी ॥९१॥
इन्द्र वारुणिका भार्गी देवदार्वयवानिका ।
कस्तुम्बुरु तुम्बुरूणि पौष्करं वदराणि च ॥९२॥
शिवाचेति समांशानां चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
भावयेदाद्रकरसै र्वीजपूररसैस्तथा ॥९३॥
तत्पिवेत्सर्पिषा जीर्णमद्येनोष्णोदकेन वा ।
कोलाम्भसा वा तक्रेण दुग्धेनौष्ट्रेण मस्तुना ॥९४॥
यकृत्प्लीहकटीशूलगुदकुक्षिहृदामयान् ।
अर्शो विष्टम्भमन्दाग्नि गुल्मप्लीहोदराणि च ॥९५॥

हिक्काध्मानश्वासकासान् जयेदेतान्न संशयः । [व्योषचूर्णम्
एतैरेवौषधैः सम्यक् घृतं वा साधयेत्सुधीः ॥ ९६ ॥ त्रिलवणा-
तुम्बुरूणि त्रिलवणं यवानी पुष्कराह्वयम् ।
यवक्षाराऽभयाहिङ्गु विडङ्गानि समानि च ॥ ९७ ॥
त्रिवृत्त्रिभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
पिबेदुष्णेन तोयेन यवक्वाथेन वा पिबेत् ॥ ९८ ॥
जयेत्सर्वाणि शूलानि गुल्माध्मानोदराणि च । तुम्बुराद्यं चूर्णं ।
चित्रको नागरं हिङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा ॥ ९९ ॥
चव्याजमोदमरिचं प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ।
स्वर्जिका च यवक्षारः सिन्धुसौवर्चलं विडम् ॥ १०० ॥
सामुद्रिकं रोमकञ्च कोलमानानि कारयेत् ।
एकीकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलुङ्गजैः ॥ १०१ ॥
रसैर्दाडिमजैर्वापि शोषयेदातपेन च ।
एतच्चूर्णं जयेद्गुल्मं ग्रहणीमामजां रुजम् ॥ १०२ ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं रुचिश्लेष्मकनाशनम् । चित्रकाद्यं चूर्णम्
सैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यचित्रकम् ॥ १०३ ॥
शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत् ।
वडवानलनामैतच्चूर्णं स्यादग्निदीपनम् ॥ १०४ ॥ वडवानलचूर्णम्
अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली ॥ १०५ ॥
मरिचञ्चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
कर्षास्तु पञ्च पथ्याया दशस्युर्वृद्धदारुकात् ॥ १०६ ॥
नागराच्च दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
पिबेत्कोष्णजलेनैतच्छ्वयथुं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ १०७ ॥

आमवातरुजं हन्ति सन्धिपीडां च गृध्रसीम् ।
कटिपृष्ठगुदास्थाश्च जङ्घयोश्च रुजं जयेत् ॥१०८॥
तूणीं प्रतूणीं विश्वाचीं कफवातामयान् जयेत् ।[दाद्यं चूर्णम्
समेन वा गुड़ेनास्य वटकान् कारयेद्भिषक् ॥१०९॥ अजमो-
हिङ्गु पाठा भया धान्यं दाडिमं चित्रकः शठी ।
अजमोदा त्रिकटुकं हपुषा चाम्लवेतसः ।
अजगन्धा तिन्तिड़ीकं जीरकं पौष्करं वचा ॥११०॥
चव्यं चारद्वयं पञ्च लवणानि विचूर्णयेत् ।
प्राग्भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतत्प्रयोजयेत् ॥१११॥
पिबेद्वा जीर्णमद्येन तक्रेणोष्णोदकेन वा ।
गुल्मे वातकफोद्भूते हृद्ग्रहे ष्ठीलिकासु च ॥११२॥
हृद्वस्तिपार्श्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ।
मूत्रकृच्छ्रे तथानाहे पाण्डुरोगेऽरुचौ तथा॥११३॥
हिक्कायां यकृति प्लीहश्वासे कासे गलग्रहे ।
ग्रहण्यर्शोविकारेषु चूर्णमेतत् प्रशस्यते ॥११४॥
भावितं मातुलुङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा । [चूर्णं ।
कुर्य्याच्च गुटिकां बद्धा वातश्लेष्महरा परा ॥११५॥ हिङ्ग्वाद्यं
यवानी दाडिमं शुण्ठी तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ।
वदराम्लञ्च कुर्व्वीत चतुःशाणमितानि च ।
सार्द्धं द्विशाणं मरिचं पिपपली दश शाणिका॥११६॥
त्वक्सौवर्च्चलधान्याक जीरकं द्विद्विशाणकम् ।
चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ॥११७॥
चूर्णितं सर्वमेकत्र यवानीखाण्डवाभिधम् ।
शृणु जयेत्पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम् ॥११८॥

छर्दिशोषातिसारांश्च प्लीहानाहविबन्धताः । [चूर्णम्
अरुचिं शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वा गलामयान् ।यवानीखाण्डवं
तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचनम ॥११९॥
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-कर्षैर्भागान् प्रकल्पयेत् ।
एलात्वचोस्तुकर्षार्द्धं प्रत्येकं भागमाचरेत् ॥१२०॥
द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ।
तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ॥१२१॥
कासश्वासज्वरहरं सर्व्वातीसारनाशनम् ।
शोषाध्मानहरं प्लीहग्रहणीपाण्डुरोगजित् ॥१२२॥क्वाथ चूर्णं
पक्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत्स्याद् गुटिका ततः।तालीसाद्यंमोद
सितोपला षोडश स्या दष्टौ स्याद्वंशरोचनः ॥१२३॥
पिप्पली स्याच्चतुःकर्षा स्यादेला च द्विकर्षिका।
एकः कर्षस्त्वचः कार्य्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥१२४॥
सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ।
श्वासकासज्वरहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् ॥१२५॥
मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् । चूर्णं ।
ज्वरमूर्द्धगतं रक्तं पित्तमाशु व्यपोहति ॥१२६॥सितोपलादि
सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
पञ्च सौवर्च्चलं ग्राह्यं विडसैन्धवधान्यकम् ॥१२७॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशर-तालीस-मम्लवेतसकन्तथा ॥१२८॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥१२९॥
दाड़िमं स्याच्चतुः कर्षं त्वगेले चार्द्धकार्षके ।

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥१३०॥
माषप्रमाणं देयन्तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरक्षयम् ॥१३१॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
शोफं शूलं श्वासकासावामवातञ्च हृद्रुजम् ॥१३२॥
मन्दाग्निं नाशयेत्येव दीपनं पाचनं परम् । [लवणचूर्णम् ।
सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥१३३॥ भास्कर-
एलाप्रियङ्गुमुस्तानि कोलमज्जा च पिप्पली ।
श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ॥१३४॥
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताचौद्रयुतं लिहेत् ॥ [चूर्णम् ।
वातपित्तकफोद्भूतं छर्दिं हन्त्यतिवेगतः ॥१३५॥ एलादि-
मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात्समाहरेत् ।
सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्य्यात्पलं पञ्चदशोन्मितम् ॥ १३६ ॥
लोहभस्महरीतक्यौ चक्रमर्दक-चित्रकौ ।
भल्लातकं विडङ्गानि शर्करामलकं निशा ॥१३७॥
पिपपली मरिचं शुण्ठी वाकुचीकृतमालकः ।
गोक्षुरश्च पलोन्मानमेकैकं कारयेद् बुधः ॥१३८॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा ॥१३९॥
भावयित्वाच संशुष्कं कर्षमात्रं ततः पिवेत् ।
खदिरासनतोयेन सर्पिषा पयसेन वा ॥१४०॥
मासेन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम् ॥[चूर्णम् ।
पञ्चनिम्बमिदं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ १४१॥ पञ्चनिम्ब
शतावरी गोक्षुरश्च बीजञ्च कपिकच्छुजम् ।

गाङ्गेरुकी चातिबला बीजमिक्षुरकोद्भवम् ॥१४२॥
चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिबेन्निशि ।   चूर्णम् ।
न तृप्तिं याति नारीभिर्मनुष्यश्चूर्णप्रभावतः ॥१४३॥ पुष्टिकर
अश्वगन्धा दशपला तस्मार्द्धो वृद्धदारकः ।
चूर्णीकृत्योभयं विद्वान् घृतभाण्डे निधापयेत् ॥१४४॥
कर्षकं पयसा पीत्वा नारीभिर्नैव तृप्यति ।
अगत्वा प्रमदां भूयाद्बली पलित-वर्जितः ।अश्वगन्धादिचूर्णम्
चित्रकस्त्रिफला मुस्तं विडङ्गं त्र्यूषणाग्नि च ॥१४५॥
समभागानि कार्याणि नवभागं हतायसः ।
एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥१४६॥
गोमूत्रमथवा तक्रमनुपाने प्रशस्यते ।
पाण्डुरोगं जयत्युग्रं हृद्रोगञ्च भगन्दरम् ॥१४७॥
शोथकुष्ठोदरार्शांसि मन्दाग्निमरुचिं कृमीन् । नवायसंचूर्णम
आकारकरभः शुण्ठी कक्कोलं कुङ्कुमं कणा ॥१४८॥
जातीफलं लवङ्गञ्च चन्दनञ्चेति कार्षकान् ।
चुर्णानिमांस्ततः कुर्य्यादहिफेनं पलोन्मितम् ॥१४९॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषैकं मधुना लिहेत् ।
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पुंसामानन्दकारकं ।
नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशिकामुकः१५०आकार करभादिः

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वटका श्चाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥१॥

लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा अथवा ।
गुग्गुलुर्वा चिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्म्मिता वटी ॥ २ ॥
कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ३ ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णाच्चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥ ४ ॥
द्रवञ्च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ।
कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥ ५ ॥
इन्द्रवारुणिकामूलं शुण्ठी दन्ती हरितकी ।
त्रिवृत्शटी-विडङ्गानि गोक्षुर चित्रक स्तथा ॥ ६ ॥
तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथग्‌ द्रव्याणि कारयेत् ।
सूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारु चतुष्पलम् ॥ ७ ॥
चतुःपलं स्याद्भल्लातं क्वाथयेत्सर्व्वमेकतः ।
जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात्क्वाथ मुत्तमम् ॥ ८ ॥
क्वाथ्यद्रव्यात्त्रिगुणितं गुडं क्षिप्त्वा पुनः पचेत् ।
सम्यक्‌ पक्वञ्च तं ज्ञात्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ९ ॥
चित्रकत्रिवृता दन्ती तेजोह्वाः पलिकाः पृथक्‌ ।
पृथक्‌ त्रिपलिकाः कार्य्या व्योषैलामरिचत्वचः ॥ १० ॥
निक्षिपेन्मधुशीते च तस्मिन् प्रस्थप्रमाणितम् ।
एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान् बाहुशालगुडःशुभः ॥ ११ ॥
जयेदर्शांसि सर्व्वाणि गुल्मं वातोदरन्तथा ।
आमवातप्रतिश्याय ग्रहणीक्षयपीनसान् ॥ १२ ॥
हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहञ्च रसायनं । श्रीबाहुशालगुडः ।
मरिचं कर्षमात्रं स्यात्पिप्पल्याः कर्षसम्मिता ॥ १३ ॥

चर्वकर्षौ यवचार: कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ।
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ॥ १४ ॥
मासप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्ते ऽवधारयेत् । [गुटिका ।
अस्या: प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यान्त्येव संचयम्॥१५॥मरिचादि-
गुड़युगठी-शिवामुस्तैर्धारयेद्गुटिकां मुखे । [गुटिका
श्वास-कासेषु सर्व्वेषु विभीतञ्चापि केवलकम् ॥१६ ॥ गुड़ादि-
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७ ॥ [टिका
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् । आमलकादिगु-
विड़ङ्गं नागरं कृष्णा पथ्या-मल-विभीतकौ ॥ १८ ॥
वचा गुड़ूची भल्लातं सद्विषं चात्र योजयेत् ।
एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ॥ १९ ॥
गुञ्जाभा गुटिका कार्य्या दद्यादार्द्रकजै रसैः ।
एका मजीर्णयुक्तस्य द्वे विशूच्यां च दापयेत् ॥ २० ॥
तिस्रश्च सर्पदष्टस्य चतस्रः सन्निपातिके । [गुटिका।
गुटिका जीवनी नाम्नी सञ्जीवयति मानवम्॥२१॥ सञ्जीवनी
व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीसं चित्रकन्तथा ।
जीरकं तिन्तिड़ीकञ्च प्रत्येकं कर्षभागिकम् ॥ २२ ॥
त्रिसुगन्धं त्रिशाणं स्याद्गुड़: स्यात्कर्षविंशतिः ।
व्योषादिगुटिका सेयं पीनसश्वासकासजित् ॥ २३ ॥
रुचिस्वरकराख्याता प्रतिश्याय प्रणाशिनी।व्योषादिगुटिका।
आमेषु सगुड़ां शुण्ठीमजीर्णे गुड़पिप्पलीम् ॥ २४ ॥
शूले जीरगुडं दद्यादर्श:सु सगुड़ाभयाम् ।
आमाजीर्णादौ गुटिका चतुष्टयमाह

वृद्ध-दारकभल्लातशुण्ठीचूर्णेन योजितः ॥ २५ ॥ [मोदकः

मोदकः सगुड़ो हन्यात् षड्विधार्शःकृतं रुजम् ।वृद्धदारक-

शुष्कसूरण-चूर्णस्य भागान् द्वात्रिंशदाहरेत् ॥ २६ ॥

भागान् षोड़श-चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ।

द्वौ भागौ मरिचस्यापि सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २७ ॥

गुडेन पिण्डिकां कुर्य्यादर्शसां नाशनं परम् ।सूरणपिण्डी ।

सूरणो वृद्धदारश्च भागैः षोड़शभिः पृथक् ॥ २८ ॥

मुशली-चित्रकौ ज्ञेया वष्टभागमितौ पृथक ।

शिवा विभीतकी धात्री विड़ङ्गं नागरं कणा ॥ २९ ॥

भल्लातः पिप्पलीमूलं तालीसञ्च पृथक् पृथक् ।

चतुर्भाग-प्रमाणानि त्वगेला मरिचन्तथा ॥३०॥

द्विभागमात्राणि पृथक् ततस्त्वेकत्र चूर्णयेत् ।

द्विगुणेन गुडेनाथ वटकान् कारयेद् बुधः ॥ ३१ ॥

प्रबलाग्निकरा एते तथार्शो-नाशनाः पराः ।

ग्रहणीं वातकफजां श्वासं कासं चयामयम् ॥ ३२ ॥

प्लीहानं श्लीपदं शोथं हिक्कां मेहं भगन्दरम् ।

निहन्ति पलितं वृष्या तथा मेध्या रसायनी । सूरणवटकः ।

त्रिफला त्रूषणं चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥ ३३ ॥

दारु माक्षिकधातु स्त्वक् दार्व्वीमुस्तं विडङ्गकम् ।

प्रत्येकं कर्षमात्राणि सर्वं द्विगुणितं तदा ॥३४॥

मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ।

पश्चाच वटकान् कृत्वा दद्यात्तत्रानुपानतः ॥३५॥

कामलापाण्डु मेहार्शाः शोथ-कुष्ठ-कफामयान् ।

ऊरुस्तम्भमजीर्णञ्च प्लीहानं नाशयन्तिच॥ ३६॥मण्डूरवटकः

चन्द्रप्रभा वचा मुस्ता भूनिम्बाऽमरदारुकम् ।
हरिद्रा ऽतिविषा दार्व्वी पिप्पलीमूल चित्रकम् ॥३७॥
धान्यकं त्रिफलाचव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥३८॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
त्रिवृद्दन्तीपत्रकं च त्वगेला वंशलोचना ॥३९॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान् ।
द्विकर्षं हतलोहं स्यात् चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥४०॥
शिला-जत्व-ष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
एभि रेकत्र संक्षुण्णैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ॥४१॥
चन्द्रप्रभेतिविख्याता सर्वरोग-प्रणाशिनी ।
प्रमेहं विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाश्मरीम् ॥४२॥
विबन्धानाहशूलानि मेहनं ग्रन्थमर्वुदम् ।
अण्डवृद्धिं तथापाण्डुं कामलाश्च हलीमकम् ॥४३॥
अन्त्रवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्च्चिकाम् ।
कुष्ठान्यर्शांसि कण्डुञ्च प्लीहोदरभगन्दरम् ॥४४॥
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम् ।
पुंसां शुक्रगतान् रोगान्मन्दाग्नि मरुचिन्तथा ॥४५॥
वातपित्तकफं हन्या द्बल्या वृष्या रसायनी । [गुटिका ।
चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुःशाणं विधीयते ॥४६॥ चन्द्रप्रभादि
यवानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका ।
अजमोदोपकुञ्ची च चतुःशाणापृथक् पृथक् ॥४७॥
हिङ्गु षट् शाणिकं कार्य्यं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
त्रिवृच्चाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत् सुधीः ॥४८॥

दन्ती शटी पौष्करञ्च विडङ्गं दाडिमं शिवा ।
चित्रोऽम्लवेतसः शुण्ठीशाणैः षोडशभिः पृथक् ॥४९॥
बीजपूर-रसेनैषां गुटिकां कारयेद् बुधः ।
घृतेन पयसा मद्यै रक्ते कष्णोदकेन वा ॥५०॥
पिबेत् काङ्कायनप्रोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम् ।
मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिकं ॥५१॥
मूत्रेण कफगुल्मञ्च दशमूलैस्त्रिदोषजम् ।
उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं निवारयेत् ॥५२॥
हृद्रोगं ग्रहणीं शूलं क्रिमीनर्शांसि नाशयेत् ।काङ्कायनगुटिका।
नागरं पिप्पलीमूलं पिप्पली-चव्यचित्रकौ ॥५३॥
भृष्टं हिङ्ग्वजमोदाच सर्षपा जीरकद्वयम् ।
रेणुकेन्द्रयवा पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ॥५४॥
कटुक्रातिविषा भार्गी वचामूर्वेति भागतः ।
प्रत्येकं शाणिकानि स्युर्द्रव्याणीमानि विंशतिः ॥५५॥
द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला चिगुणा भवेत् ॥
एभिश्चूर्णीकृतैः सर्वैः समो देयश्च गुग्गुलुः ॥५६॥
वङ्गं रौप्यं च नागश्च लोहसारस्तथाभ्रकम् ।
मण्डूरं रससिन्दूरं प्रत्येकं पलसम्मितम् ॥५७॥
गुडपाकसमं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ।
एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेद् घृतभाजने ॥५८॥
गुटिका शाणमात्रा तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिता ।
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ॥५९॥
मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ।
सर्वान् वातमयान् कुष्ठानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥६०॥

प्रमेहं वातरक्तञ्च नाभिशूलं भगन्दरम्।
उदावर्त्तं क्षयं गुल्म मपस्मार मुरोग्रहम् ॥६१॥
मन्दाग्निं श्वासकासञ्च नाशयेद्दरुचिन्तथा।
रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम् ॥६२॥
पुंसा मपत्यजनको वन्ध्यानां गर्भदस्तथा।
रास्नादिक्वाथ संयुक्तो विविधं हन्तिमारुतम् ॥६३॥
काकोल्यादिश्रृतात् पित्तं कफमारग्वधादिना।
दार्वीश्रृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ॥६४॥
मेदोवृद्धिञ्च मधुना कुष्ठं निम्बश्रृतेन च।
छिन्नां क्वाथेन वातास्रं शोथं मूलकजात्श्रृतात् ॥६५॥
पाटलाक्वाथ-सहितो विषं मूषकजं जयेत्।
त्रिफलाक्वाथ-सहितो नेत्रार्त्तिं हन्ति दारुणाम् ॥६६॥
पुनर्नवादिक्वाथेन हन्यात्सर्वोदराण्यपि। योगराजगुग्गुलुः।
त्रिफलाया स्त्रयः प्रस्थाः प्रस्थैकममृता भवेत् ॥६७॥
संक्षुद्य लौहपात्रेण सार्द्धद्रोणाम्बुना पचेत्।
जलमर्द्धश्रृतं ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् ॥६८॥
ततः क्वाथे क्षिपेत्क्षुद्रं गुग्गुलुं प्रस्थसम्मितम्।
पुनःपचेदयःपात्रे द्रव्यान् संघर्षयेन्मुहुः ॥६९॥
सान्द्रीभूतं च तं ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिः।
चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणी-मानि निक्षिपेत् ॥७०॥
त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुडूची पलिका मता।
षडक्षं त्र्यूषणं प्रोक्तं विडङ्गानां पलार्द्धकम् ॥७१॥
दन्ती कर्षमिता कार्य्या त्रिवृत्कर्षमिता स्मृता।
ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ॥७२॥

गुटिकां शाणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया।
अनुपाने भिषग् दद्यात् कोष्णं नीरं पयोऽथवा ॥७३॥
मञ्जिष्ठादिशृतं वापि युक्तियुक्तं ततः परम्।
जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ॥७४॥
सव्रणानि गुल्मांश्च प्रमेहपिडकास्तथा।
प्रमेहोदर मन्दाग्निं कासं क्षयथुपाण्डुताम् ॥७५॥
निहन्ति चामयान् सर्वान् उपयुक्तो रसायनः।
कैशोरिकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः ॥७६॥
वाताादिना मेहगदान् गुल्मादीन् वरुणादिना।
क्वाथेन खदिरस्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥७७॥
अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यायामं श्रममातपम्।
मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग् गुणार्थी पुरसेवकः ७८ कैशोरगुग्गुलुः
त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम्।
गुग्गुलुं पञ्चपलिकं क्षोदयेत् सर्वमेकतः ॥७९॥
ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुञ्ज्याद्वह्न्यपेक्षया। [गुग्गुलुः।
भगन्दरं गुल्मशोथा-वर्शांसि च विनाशयेत् ॥८०॥ त्रिफला
अष्टाविंशति संख्यानि पलान्यानीय गोक्षुरोः।
विपचेत् षड्गुणे नीरे क्वाथो ग्राह्योऽर्द्धशेषतः ॥८१॥
ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत्।
गुडपाकसमाकारं ज्ञात्वा तं तत्र निक्षिपेत् ॥८२॥
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम्।
ततः पिण्डीकृतस्यास्य गुटिका मुख्ययोजिता।
हन्यात् प्रमेहं कृच्छ्रञ्च प्रदरं मूत्रघातकम् ॥८३॥
वातास्रं वातरोगांश्च शुक्रदोषं तथाश्मरीम्। गोक्षुरादिगुग्गुलुः

त्रिफलाष्टपलं कार्य्यं भल्लातञ्च चतुष्पलम् ॥८४॥
वाकुची पञ्च पलिका विडङ्गानां चतुः पलं ।
हतं लौहं तिव्रञ्चैव गुग्गुलुञ्च शिलाजतु ॥८५॥
एकैकं पलमात्रं स्यात्पलाष्टं पौष्करं भवेत् ।
चित्रकस्य पलार्द्धं स्याद्द्विमाषं मरिचं भवेत् ॥८६॥
नागरं पिप्पलीमुस्तं त्वगेलापत्र कुङ्कुमम् ।
शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥८७॥
ततस्तन्निक्षिपेच्चाँ पक्वखण्डे च तत्समे ।
मोदकान् पलिकान् कृत्वा प्रयुञ्जीत यथोचितम् ॥८८॥
हन्यात् सर्व्वाणि कुष्ठानि त्रिदोष प्रभवामयान् ।
भगन्दर-प्लीह-गुल्मान् जिह्वातालुगलामयान् ॥८९॥
शिरोऽक्षिप्रगतान् रोगानन्यान् पृष्ठगदानपि ।
प्राग्भोजनस्य देयं स्या दधःकायस्थिते गदे ॥९०॥
भिषजं भक्तमध्ये च रोगी जठरसंस्थिते ।
भोजनस्योपरि ग्राह्य मूर्द्धजत्रु गदेषु च॥९१॥त्रिफलामोदकः
काञ्चनारत्वचो ग्राह्यं पलविंशतिकं बुधैः ।
त्रिकटु द्वादश-पलं त्रिफला षट्-पला भवेत् ॥९२॥
पलैको वरुणः काथ्य एलात्वक्पत्रजन्तथा ।
एकैकं कर्षमात्रं स्यात्सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥९३॥
यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ।
सङ्कुट्य सर्व्व मेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ॥९४॥
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रातर्ग्राह्या यथोचिता ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ॥९५॥
ग्रन्थीन् व्रणानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ।

प्रदेय चानुपानार्थं क्वाथो कुष्ठितिकाभवः ॥९६॥ [गुम्म्य.
क्वाथः खदिरसारस्य पथ्या-क्वाथोऽथ चोषकम् । कचनार-
निस्तुषं माषचूर्णं स्यात्तथा गोधूम-सम्भवम् ॥९७॥
निस्तुषं यवचूर्णञ्च शालितण्डुलकन्तथा ।
सूक्ष्मञ्च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ॥९८॥
एतदेकीकृतं सर्वं भर्ज्जयेद्गोघृतेन च ।
अर्द्धमात्रेण सर्वेभ्य स्ततः खण्डसमं चिपेत् ॥९९॥
जलञ्च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत्तं शनैः शनैः ।
ततः पक्वं समुद्धृत्य कृत्वा कुर्वीत मोदकान् ॥१००॥
भुक्त्वा सायं पलैकञ्च पिबेत्चीरं चतुर्गुणम् ।
वर्जनीयौ विशेषेण चाराम्लौ द्वौ रसावपि ॥१०१॥
कृत्वैवं रमयेन्नारीं शक्तिं न चीयते नरः । माषादिमोदकः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

क्वाथस्य स्यात्पुनः पाकाद्घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता ॥१॥
सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः ॥२॥
सुपक्वे तन्तुमत्त्वे स्यादवलेहेसु मज्जनम् ।
स्थिरत्वं पीडितो मुद्राग्स्मवर्णरसोद्भवः ॥३॥
दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायजम् ।
वासाक्वाथं यथायोग्य मनुपानं प्रशस्यते ॥४॥
कण्टकारीतुला नीरे द्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥५॥

पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रका: ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासक: ॥६॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशति: ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद् घृततैलयो: ॥७॥
पक्का लेहत्वमानीय शीतं मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीरं पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥८॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे । [वलेह: ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिंश्वासकासानशेषत:॥९॥कण्टकार्य्य-
पाटलाऽरणिकाश्मर्य्यौविल्वारलुकगोक्षुरा: ।
पर्ण्यौ बृहत्यौ पिप्पल्य: शृङ्गी द्राक्षामृताभया ॥१०॥
बलाभूम्यामलीवासा ऋद्धी जीवन्तिका शटी ।
जीवकर्षभकौ मुस्तं पौष्करं काकनासिका ॥११॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारीच पुनर्नवा ।
काकोल्यौ कमलं मेदे सूक्ष्मैलागुरु-चन्दनम् ॥१२॥
एकैकं पलसम्मानं स्थूल चूर्णित मौषधम् ।
एकीकृत्य महत्पात्रे पञ्चामलशतानि च ॥१३॥
पचेद् द्रोणजलं क्षिप्त्वाग्राह्य मष्टावशेषितम् ।
ततस्तु तान्यामलानि निष्कुलीकृत्य वाससा ॥१४॥
दृढ़हस्तेन संपीड्य क्षिप्त्वा तत्र ततो घृतम् ।
पलसप्तमितं तानि किञ्चिद् भृष्टाल्पवह्निना ॥१५॥
ततस्तत्र क्षिपेत् क्वाथं खण्डस्याद्द-पलोन्मितम् ।
लेहवत्साधयित्वाच चूर्णानीमानि दापयेत् ॥१६॥
पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरी चतुष्पला ।
प्रत्येकं च त्रिशाणं स्यात्त्वगेलापत्रकेशरम् ॥१७॥

ततस्त्वेकी-कृते तस्मिन् क्षिपेत् क्षौद्रञ्च षट्पलम् ।
इत्येतच्च्यवनप्रोक्तं च्यवन-प्राश-संज्ञितम् ॥१८॥
लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत् क्षीणो रसायनम् ।
बालवृद्धाः क्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥१९॥
हृद्रोगिणः स्वरक्षीणाः ये नरा स्तेषु युज्यते ।
कासं श्वासं पिपासाञ्च वातास्र मुरसोग्रहम् ॥२०॥
वात-पित्तं शुक्रदोषं मूत्रदोषञ्च नाशयेत् ।
मेधां स्मृतिं स्त्रीषु हर्षं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् ॥२१॥
अस्यो-पयोगादाप्नोति नरो जीर्णविवर्जितः ।च्यवनप्राशावलेहः
निष्कुलीकृत्य कुष्माण्ड-खण्डामलशतं पचेत् ॥२२॥
निक्षिप्य द्विगुणं नीरं अर्द्धशिष्टञ्च गृह्यते ।
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद् दृढवाससा ॥२३॥
आतपे शोषयेत्किञ्चित्कूलायैर्बहुशो व्यधेत् ।
क्षिप्त्वा ताम्रकटाहे च दद्यादष्टपलं घृतम् ॥२४॥
तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्व्वोक्तञ्च जलं क्षिपेत् ।
खण्डाच्छलशतं दत्त्वा सर्व्वमेकत्र पाचयेत् ॥२५॥
सुपक्के पिप्पली शुण्ठी जीरकाणां द्विपले पृथक् ।
पृथक् पलार्द्धं धान्याकं पत्रैला मरिचं त्वचम् ॥२६॥
चूर्णीकृत्य क्षिपे त्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ।
खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्ती ज्वरी क्षयी ॥२७॥
शोषतृष्णाभ्रमच्छर्द्दिं श्वासकासक्षतातुरः ।
कुष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ॥२८॥
उरःसन्धानकृद् वृष्यो बृंहणो बलकृन्मतः । कुष्माण्डकावलेहः
युक्त्या कुष्माण्डखण्डस्य सूरणं विपचेत्सुधीः ॥२९॥

अर्शसां मूढ़वातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते॥ अगस्त्यहरीतक्यावलेहः

हरीतकी शतं भद्रं यवानामाढकन्तथा ॥३०॥
पलानि दशमूलस्य विंशतिश्च नियोजयेत्।
चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः शटी तथा ॥३१॥
कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भार्गी च गजपिप्पली।
वलापुष्करमूलञ्च पृथग्द्विपलमात्रया ॥३२॥
पचेत्पञ्चाढके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत्।
तत्राभयाशतं दद्यात् क्वाथे तस्मिन् विचक्षणः ॥३३॥
सर्पिस्तैलाष्टपलकं क्षिपेद्गुडतुलान्तथा।
पक्त्वा लेहत्वमानीय सिद्धं शीते पृथक् पृथक् ॥३४॥
क्षौद्रञ्च पिप्पलीचूर्णं दद्यात् कुडवमात्रया।
हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः ॥३५॥
क्षयं कासं ज्वरं श्वासं हिक्कार्शोऽरुचि पीनसान्।
ग्रहणीं नाशयेदेष वलीपलितनाशनः ॥३६॥
बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनः। [हरीतकी।
विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोग प्रणाशनः॥३७॥ अगस्त्य-
कुटज-त्वक्तुलां द्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः।
कषायं पादशेषञ्च गृह्णीया द्वस्त्रगालितम् ॥३८॥
त्रिंशत्पलं गुडस्यात्र दत्त्वा च विपचेत्पुनः।
सान्द्रत्वमागतं दृष्ट्वा चूर्णानीमानि दापयेत् ॥३९॥
रसाञ्जनं मोचरसं त्रिकटु त्रिफला तथा।
लज्जालु चित्रकं पाठा बिल्वमिन्द्र-यवं वचा ॥४०॥
भल्लातकं प्रतिविषं विडङ्गानिच वालकम्।
प्रत्येकं पलसंमानं घृतस्य कुडवन्तथा। ॥४१॥

सिद्धशीते ततो दद्यात् मधुनः कुड़वं तथा ।
जयेदेषोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः ॥४२॥
दुर्नामप्रभवान् रोगानतीसार मरोचकम् ।
ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च रक्तपित्तञ्च कामलाम् ॥४३॥
अम्लपित्तं तथा शोथं कार्श्यञ्चैव प्रवाहिकाम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यमाज्यं तक्रं पयो दधि ॥४४॥
घृतं जलं वा जीर्णे च पथ्यभोजी भवेन्नरः । कुटजाद्योऽवलेहः
कुटजत्वक् तुलामर्द्धं द्रोणनीरे विपाचयेत् ॥४५॥
पादशेषशृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ।
लज्जालुधातुकी विल्वं पाठामोचरसस्तथा ॥४६॥
मुस्तं प्रतिविषा चैव प्रत्येकं स्यात्पलं पलम् ।
ततस्तु विपचेद्भूयो यावद्दार्व्वी प्रलेपनम् ॥४७॥
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ।
सर्वातिसारान् घोरांश्च नानावर्णान् सवेदनान् ॥४८॥ [वलेहः।
असृग्दरं समस्तञ्च सर्व्वार्शांसि प्रवाहिकाम् । कुटजाष्टका-

अथ नवमोऽध्यायः ।

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव च
चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ।
निक्षिप्य क्वाथयेत्तोयं क्वाथ्य-द्रव्याच्चतुर्गुणम् ॥१॥
पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ।
चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ॥२॥
अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोड़शकं मतम् ।

तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥३॥
कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशकं जलम् ।
तदूर्द्धं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं जलं ॥४॥
प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ।
अम्बुक्वाथरसैर्युक्तं पृथक् स्नेहस्य साधनम् ॥५॥
कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ।
दुग्धे दधिरसे तक्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥६॥
कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ।
द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ॥७॥
तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्व्वं चतुर्गुणम् ।
द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥८॥
तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलस्यात्र चतुर्गुणम् ।
क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ॥९॥
क्वाथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ।
कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥१०॥
पुष्पकल्कस्तु यःस्नेह स्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ।
स्नेहात् स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥११॥
वर्त्तिवत् स्नेहकल्कः स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्द्दितः ।
शब्दहीनोऽग्नि-निक्षिप्तः स्नेहसिद्धो भवेत्तदा ॥१२॥
यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि ।
गन्ध-वर्ण-रसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥१३॥
स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ।
मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्केऽनीरसकोमले ॥१४॥

ईषत्काठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत् खरः ।
तदूर्द्धं दग्धपाकः स्याद्दाहकृद्विषप्रयोजनः ॥१५॥
आमपाकश्च निर्वीर्य्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ।
नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥१६॥
अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ।
घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे ॥१७॥
प्रकुर्वन्त्युषिता ह्येते विशेषाद्गुणसञ्चयम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ॥१८॥
ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तत्घृतं प्लीहनाशनम् ॥१९॥
विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम् । षट्पलं घृतं ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥२०॥
श्वदंष्ट्रानागरं धान्यं पाठाविल्वं यवानिका ।
द्रव्यैश्च पलकैरेतैश्चतुःषष्टिपलं घृतम् ॥२१॥
घृताच्चतुर्गुणं देयं चाङ्गेरीस्वरसं बुधैः ।
तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधिसर्पिर्विपाचयेत् ॥२२॥
शनैः शनैर्विपक्तव्यं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ।
तत् घृतं कफवातघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥२३॥
हन्त्यानाहगुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् । चाङ्गेरीघृतं ।
मसुराणां पलशतं नीरद्रोणे विपाचयेत् ॥२४॥
पादशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा विल्वपलाष्टकम् ।
घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम् ॥२५॥
ग्रहणीभिन्नविट्कञ्च नाशयेच्च प्रवाहिकाम् । मसूराद्यं घृतं ।
अश्वगन्धा पलशतं तदर्द्धं गोक्षुरं मतम् ॥२६॥

शतावरी विदारीच शालिपर्णी बलाम्रुता ।
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मवीजं पुनर्नवा ॥२७॥
काश्मर्य्याश्च फलञ्चैव माषवीजं तथैव च ।
पृथग् दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥२८॥
द्रोणशेष रसे तस्मिन् पचेच्चैवं घृताढकम् ।
मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ॥२९॥
पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्तफलन्तथा ।
नीलोत्पलं सारिवे द्वे जीवनीयगण स्तथा ॥३०॥
पृथक्कर्ष समान्भागांश्छर्कराया: पलद्वयम् ।
रसस्य पौण्ड्रके तुल्य माढ़कैकं समाहरेत् ॥३१॥
रक्तपित्तं क्षतं चीणं कामलां वातशोणितम् ।
हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥३२॥
मूत्रकृच्छ्रमुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं वह्नन्तःपुरचारिणाम् ॥३३॥
स्त्रीणाञ्चैवा-प्रजातानां दुर्व्वलानाञ्च देहिनाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं वर्ण्यं हृद्यं पुष्टिरसायनम् ॥३४॥
ओजस्तेजस्करं हृद्यमायुष्यं प्राणवर्द्धनम् ।
सम्वर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्वलेन्द्रियम् ॥३५॥
सर्व्वरोगविनिर्मुक्तः पयःसिक्तो यथा द्रुमः ।
कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥३६॥कामदेव घृतं
त्रिफलाद्वे निशे कौन्ती सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ।
शालिपर्णी पृष्टिपर्णी देवदार्व्वे-लवालुकाम् ॥३७॥
नतं विशाला दन्तीच दाडिमं नागकेशरम् ।
नीलोत्पले-लामञ्जिष्ठाविडङ्गं पद्मकुष्ठकम् ॥३८॥

जातीपुष्पं चन्दनञ्च मालीमं बृहती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैर्जलं दत्वा चतुर्गुणम् ॥३८॥
घृतप्रस्थं पचेद्धीमानपस्मारे ज्वरे क्षये ।
उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा ॥४०॥
प्रतिश्याये कटीशूले हलीमक चतुर्थके ।
मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्वामये तथा ॥४१॥
विषद्वये प्रमेहेषु सर्व्वथैव प्रयुज्यते । [कष्टतम् ।
बन्ध्यानां पुत्रदं भूतग्रहरक्षोहरं घृतम् ॥४२॥पानीयकल्याण
अमृता क्काथ कल्काभ्यां सक्षीरं विपचेद्घृतम् ।
वातरक्तं जयत्याशु कुष्टं जयति दुस्तरं॥४३॥अमृताद्यं घृतम
सप्तच्छदः प्रतिविषा सम्पाकः कटुरोहिणी ।
पाठामुस्तमुशीरञ्च त्रिफला पर्पटस्तथा ॥४४॥
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठाः पिप्पली पद्मकं शटी ।
चन्दनं धन्वयासञ्च विशाले द्वे निशे तथा ॥४५॥
गुडूची सारिवे द्वे च मूर्वावासा शतावरी ।
त्रायन्तीन्द्रयवा यष्टी भूनिम्बाश्चाच भागिकाः ॥४६॥
घृतं चतुर्गुणं दत्वा घृतादामलकीरसः ।
द्विगुणं सर्पिषश्चात्र जलमष्टगुणं भवेत् ॥४७॥
तत्सिद्धं पाययेत्सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वदा ।
कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च रक्तार्शांसि च पाण्डुताम् ॥४८॥
हृद्रोगं गुल्मवीसर्पं प्रदरं गण्डमालिकाम् । [घृतं ।
क्षुद्ररोगं ज्वरञ्चैव महातिक्तमिदं जयेत्॥४९॥महातिक्तकं
कासीसं द्वे निशे मुस्तं हरितालं मनःशिलाम् ।
काम्पिल्लकं गन्धकञ्च विडङ्गं गुग्गुलुन्तथा ॥५०॥

सिक्थकं मरिचं शुण्ठीं तुत्थकं गौरसर्षपम् ।
रसाञ्जनञ्च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम् ॥५१॥
हरिमेदं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवां वचा ।
मञ्जिष्ठा मधुकं मांसी शिरीषं लोध्रपद्मकम् ॥५२॥
हरितकी प्रपुन्नाटं चूर्णयेत्कार्षिकं पृथक् ।
ततस्तच्चूर्णमालोड्य त्रिंशत्पलमितं घृते ॥५३॥
स्थापयेत्ताम्रपात्रे च घर्म्मे सप्त दिनानि वै ।
अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि दद्रु पामाविचर्चिकाः ॥५४॥
शूकदोषविसर्पाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः ।
शिरा स्फोटोपदंशाश्च नाडीदुष्ट व्रणानिच ॥५५॥
शोथोभगन्दरश्चैव लूताः शाम्यन्ति देहिनाम् ।
शोधनं रोपणञ्चैव सुवर्णकरणं घृतम्॥५६॥कासीसाद्य घृतं
जातीनिम्बपटोलञ्च द्वे निशे कटुरोहिणी ।
मञ्जिष्ठामधुकं सिक्थं करञ्जोशीरसारिवा ॥ ५७॥
तुत्थञ्च विपचेत्सम्यक्कल्कैरेभि घृतं बुधः ।
अस्य योगात् विरोहन्ति सूक्ष्मनाडीव्रणा अपि ॥५८॥ [घृतं
मर्माश्रिताः क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजो व्रणाः ।जात्याद्यं-
चित्रकः शङ्खिनी पथ्या कम्पिल्ल स्त्रिवृतायुगम् ॥५९॥
हवदारुश्च सम्पाको दन्तीच त्रिपलं तथा ।
कोशातकी देवदाली नीलिनीगिरिकर्णिका ॥६०॥
शातला पिप्पलीमूलं विड़ङ्गं कटुकी तथा ।
हेमक्षीरी च त्रिपचेत्कल्कैरेभिः विचूर्णितैः ॥६१॥
घृतप्रस्थं स्नुहीक्षीरं षट्पलं तु पलद्वयम् ।
अर्क-क्षीरस्य मतिमान् तत्सिद्धं गुल्मकुष्ठहृत् ॥६२॥

हन्ति शूल मुदावर्त्तं शोथाऽऽमानभगन्दरान् ।
शमयत्युदराण्यष्टौ निपीतं विन्दुसंख्यया ॥६३॥
गोदुग्धेनोष्ट्रदुग्धेन कौलत्थेन शृतेन वा ।
उष्णोदकेन वा पीत्वा विन्दुवेगैर्विरिच्यते ॥६४॥
एतद्विन्दुघृतं नाम नाभिलेपाद्विरिच्यते । विन्दुघृतम् ।
त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासा रसोद्भवम् ॥६५॥
भृङ्गराज रसप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम् ।
दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ॥६६॥
त्रिफला पिप्पली द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला ।
काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनागरम् ॥६७॥
शर्करापुण्डरीकञ्च कमलञ्च पुनर्नवा ।
निशायुग्मञ्च मधुकं सर्व्वैरेभिर्विपाचयेत् ॥६८॥
नक्तान्ध्यं नकुलान्ध्यञ्च कण्डूपिल्लन्तथैवच ।
नेत्रस्रावञ्च पटलं तिमिरं काचकं जयेत् ॥६९॥
अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ।
त्रैफलं घृतमेतद्धि पानेनस्यादिषूदितम् । त्रैफलं घृतम् ।
द्वे हरिद्रे स्थिरामूर्वा सारिवा चन्दनद्वयैः ॥७०॥
मधुपर्ण्याच मधुक पद्मकेशरपद्मकैः ।
उत्पलोशीर मेदाभिस्त्रिफला पञ्चवल्कलैः ॥७१॥
कल्कैः कर्षमितैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
विसर्पलूताविस्फोट विषकीट-व्रणापहम् ॥७२॥ [घृतम्
गौराद्यमिति विख्यातं सर्पि विषहरं स्मृतम् । गौराद्यं
बलामधुकरास्नाभिर्दशमूलफल त्रिकैः ॥७३॥

कलिकाता संस्कृत यन्त्र मन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य
सकाशात् लभ्यानि।